

PAŃSTWOWE MUZEUM ARCHEOLOGICZNE

w Warszawie

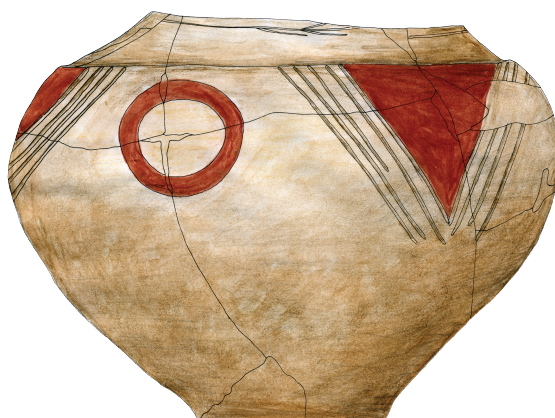

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

BULLETIN ARCHÉOLOGIQUE POLONAIS

TOM (VOL.) LVII

2004 – 2005

WARSZAWA 2005 VARSOVIE

**WIADOMOŚCI
ARCHEOLOGICZNE**

TOM LVII

Redaguje zespół / Editorial staff:

mgr Jacek Andrzejowski (sekretarz redakcji / managing editor), dr Wojciech Brzeziński (redaktor naczelny / editor in chief),
prof. dr hab. Teresa Dąbrowska (zastępczyni redaktora naczelnego / subeditor), mgr Grażyna Orlińska,
mgr Radosław J. Prochowicz, mgr Andrzej Tomaszewski, doc. dr hab. Teresa Węgrzynowicz

Tłumaczenia / Translations:

Anna Kinecka, Marta Stasiak-Cyran
Anna Mistewicz & Jacek Andrzejowski (podpisy / captions)

Skład i łamanie / Layout:

JRJ

Rycina na okładce: malowana waza gliniana
z Chojna-Golejewka, pow. Rawicz (rys. L. Kobylińska)

Cover picture: painted. clay vase
from Chojno-Golejewko, distr. Rawicz (L. Kobylińska del.)

© Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, 2005

© Autorzy, 2005

Sprzedaż detaliczna publikacji Państwowego Muzeum Archeologicznego, w tym egzemplarzy archiwalnych, prowadzona jest w salach wystawowych muzeum, ul. Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa. Płatność gotówką; wystawiamy rachunki i faktury. Ponadto nasze książki i czasopisma można zamawiać w PMA, tel. +48 (22) 831 32 21–25/110 lub pod adresem internetowym wydawnictwapma@pma.pl.

Cennik wydawnictw, wykaz publikacji i pełen spis zawartości czasopism PMA: pma@pma.pl/wydawnictwa.

Adres redakcji / Editorial office:

Państwowe Muzeum Archeologiczne
ul. Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa
tel.: +48 (22) 831 32 21–25/141,152; fax: +48 (22) 831 51 95; e-mail: j.andrzejowski@pma.pl

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

Tom (Vol.) LVII

SPIS TREŚCI

Contents

Rozprawy

- Barbara Bargiel, Jerzy Libera, Zespoły grobowe z krzemiennymi płoszczami w Małopolsce i na Wołyniu 3
Grave assemblages with flint projectile points in the Little Poland and Volhynia

Miscellanea

- Anna Drzewicz, Topór kamienny kultury ceramiki sznurowej z Czubina, pow. pruszkowski 29
A Corded Ware Pottery culture stone axe from Czubin, distr. Pruszków

- Anna Drzewicz, Technika produkcji młotków rogowych z osiedla obronnego kultury łużyckiej w Biskupinie 33
Antler hammers from the fortified settlement of the Lusatian culture at Biskupin – technology of production

- Grażyna Orlińska, Naczynie kultury łużyckiej z Pyszkowa, pow. sieradzki 41
A Lusatian culture footed beaker from Pyszków, distr. Sieradz

- Aleksandra Żórawska, Klamra hakowa z Kargoszyna, pow. ciechanowski. 47
Uwagi o chronologii i genezie ażurowych klamer z T-kształtnym zakończeniem w północno-wschodniej Polsce i na terenach bałtyjskich
The belt clasp from Kargoszyn, distr. Ciechanów.
The dating and origins of open-work belt-clasps with T-shaped endings from north-eastern Poland and the Balt lands

- Jacek Andrzejowski, Wczesna *Kragenfibel* z Obór i problem jej pochodzenia 57
Early *Kragenfibel* from Obory and the question of its provenance

- Katarzyna Czarnecka, Nieznane materiały z cmentarzyska kultury przeworskiej 67
w Wólce Domaniowskiej, w pow. radomskim
Unpublished finds from a cemetery of the Przeworsk culture at Wólka Domaniowska, distr. Radom

- Radosław Prochowicz, Znaleźisko dziobowatego okucia końca pasa z Przeradowa, pow. makowski 73
A beak-shaped strap end from Przeradowo, distr. Maków Maz.

- Dorota Popławska, Archeomuzykologia polska o aerofonach fletowych 81
Polish archaeomusicology on flute o aerophones

Materiały

- Bartłomiej Karch, Naczynia z IV okresu epoki brązu z Nowego Zatomia, pow. międzychodzki 89
Bronze Age pottery (BA IV) from Nowego Zatom, distr. Międzychód

- Anna Drzewicz, Materiały z cmentarzyska ludności kultury łużyckiej w Chojnie-Golejewku, pow. rawicki, z kolekcji 93
Aleksandra Guttmana
Material from a Lusatian culture cemetery at Chojno-Golejewko, distr. Rawicz, from the Aleksander Guttman collection

Anna Drzewicz, Ozdoby brązowe z Kruchowa, pow. gnieźnieński Bronze ornaments from Kruchowo, distr. Gniezno	101
Aleksandra Żórawska, Wielokulturowe cmentarzysko w Starym Targu w świetle dotychczasowych publikacji, archiwaliów i ocalałych materiałów The multicultural cemetery at Stary Targ in the light of literature, archival records and survived finds	111
Zbigniew Nowakowski, Cmentarzysko kultury przeworskiej w miejscowości Bielawy-Łuby, pow. łowicki, stan. 2 A Cemetery of the Przeworsk Culture at Bielawy-Łuby, distr. Łowicz, site 2	177
Anna Mistewicz, Cmentarzysko ludności kultury przeworskiej z wczesnego okresu wpływów rzymskich na stan. 29 w Dąbku, pow. mławski Early Roman Period cemetery of the Przeworsk culture at Dąbek, site 29, distr. Mława	197
A n e k s : Łukasz Maurycy Stanaszek, Analiza antropologiczna materiału kostnego z Dąbka, pow. mławski, stan. 29 Anthropological assessment of bone remains from Dąbek, site 29, distr. Mława	235
Teresa Liana Osada z młodszego okresu rzymskiego w Łęgonicach, pow. grójecki A Late Roman Period settlement of the Przeworsk culture at Łęgonice, distr. Grójec	241
K r o n i k a	297
Wykaz skrótów	299

OD REDAKCJI

W niniejszym tomie „Wiadomości Archeologicznych” zamieszczamy pracę zmarłej w 1998 roku dr Teresy Liany pt. *Osada z młodszego okresu rzymskiego w Łęgonicach, pow. grójecki*, przygotowaną i zredagowaną przez prof. dr hab. Teresę Dąbrowską na podstawie materiałów pozostawionych przez Autorkę. Redakcja „Wiadomości Archeologicznych” wyraża tą drogą podziękowania Pani prof. dr hab. Teresie Dąbrowskiej za wielki wkład pracy w przygotowanie do publikacji tego ważnego stanowiska kultury przeworskiej.

Redakcja „Wiadomości Archeologicznych” informuje, że w pracy Caroline Earwood *Wooden artefacts from the medieval town of Dawidgródek, Belarus* opublikowanej w tomie LVI zostało wykorzystanych szereg rysunków autorstwa Pani Wiesławy Gawrysiak-Leszczyńskiej. Redakcja przeprasza Autorkę za omyłkowe opuszczenie Jej nazwiska w podpisach pod następującymi rycinami: fig. 6 nr 72.7, 10 nr 65, 66:1, 79.3, fig. 11 (z wyjątkiem nr. 16.2), fig. 13 nr 81:3, fig. 16 (z wyjątkiem nr. 17.7), fig. 19, fig. 22, nr 79.11, 81.7, 81.14, 81.21, fig. 23, fig. 27 nr 79.14, 81.19.

Począwszy od bieżącego tomu w „Wiadomości Archeologicznych” Redakcja wprowadziła transliterację tekstów pisanych grażdanką (cyrylicą) zgodną z zasadami opisanymi w Polskiej Normie PN-ISO 9:2000 (*Informacja i dokumentacja — transliteracja znaków cyrylickich na znaki łacińskie — Języki słowiańskie i niesłowiańskie*).

Dr Wojciech Brzeziński
Redaktor Naczelny

BARBARA BARGIEŁ, JERZY LIBERA

ZESPOŁY GROBOWE Z KRZEMIENNYMI PŁOSZCZAMI W MAŁOPOLSCE
I NA WOŁYNIU

GRAVE ASSEMBLAGES WITH FLINT PROJECTILE POINTS IN THE LITTLE POLAND AND VOLHYNIA

Krzemienne duże ostrza obrabiane bifacjalnie, określane mianem płoszczy (nazywane też sztyletami, kindżalami, dziurkami, grotami lub ostrzami oszczepów, włóczni i dzid), bez wątplenia stanowiły stały element instrumentarium społeczności zamieszkujących obszary Małopolski oraz Wołynia na przestrzeni zwłaszcza wczesnej epoki brązu. Mimo znacznej ich liczebności (ponad 350 egz.) niemalże 90% zbioru stanowią znaleziska luźne, a więc pozbawione kontekstu archeologicznego. Z pozostałej grupy blisko 1/3 to zabytki uzyskane z obiektów zniszczonych, o niemożliwym do zrekonstruowania układzie, ujawnione z reguły przez przypadkowych odkrywców¹.

Na przestrzeni blisko 120 lat zainteresowań tymi formami na obszarze Polski południowo-wschodniej – licząc od pierwszego studium poświęconego grotom krzemiennym pióra G. Ossowskiego (1886) – wyrażano różne opinie na temat ich morfologii, funkcji, genezy oraz chronologii i przynależności kulturowej. Początkowo ich wiek synchronizowano z późnymi okresami tzw. neolitu skandynawskiego – m. in. L. Kozłowski, J. Kostrzewski, W. Antoniewicz – nie precyzując ich przynależności kulturowej. W kolejnych syntezach pierwszy z wymienionych badaczy uznał grotty za jeden z charakterystycznych elementów tzw. przemysłu nadbużańskiego (przemianowanego później w kulturę nadbużańską), którego genezy dopatrywał się na terenie Litwy, podkreślając jednocześnie ich odrębność w stosunku do grotów i sztyletów typu skandynawskiego, co zaakcentował w ich nazewnictwie – *grotty typu nadbużańskiego* (L. Kozłowski 1924, s. 182–184).

Natomiast W. Antoniewicz (1936), jako pierwszy z uczonych polskich dostrzegając duże ich zróżnicowanie, zwrócił uwagę na istnienie trzech odrębnych stref

wytwórczości tego typu narzędzi w tej części Europy: skandynawskiej, nadbużańsko-wołyńskiej oraz trzeciej (najmniej sprecyzowanej), obejmującej rejony środkowej i północnej Rosji. Ostatni z obszarów dopuszczał jako wyjściowy dla rozprzestrzenienia się idei grotów związanych z wyróżnionym tzw. nadbużańsko-wołyńsko-podolskim przemysłem krzemiennym. Rozpatrując problem ich chronologii, przytoczył różne typy grobów, w wyposażeniu których zarejestrowano krzemienne oszczepy (m. in. Ostrożec, Siekierzyńce, Tomaszów, Rusiłów). W konkluzji stwierdził, że ostrza te w Polsce były w użyciu w końcu okresu neolitu oraz we wczesnej epoce brązu (wówczas datowanego na lata około 2000 do 1700 przed Chr.).

Z kolei T. Sulimirski (1938) oraz J. Kostrzewski (1948) po raz pierwszy powiązali je z ludnością kultury ceramiki sznurowej. Zdaniem drugiego z badaczy szerokie grotty oszczepów „typu nadbużańskiego”, o wyraźnie wyodrębnionym trzonku, miały być charakterystyczne zarówno dla grupy południowej, jak i zachodnio-małopolskiej i uważał je za importy ze strefy wołyńskiej. W konsekwencji taka przynależność kulturowa utrzymała się do lat 1980. zarówno w literaturze polskiej – m. in. w pracach S. Noska, A. Cynkałowskiego, J. Machnika, J. Głosika, H. Wiklaka, K. Jażdżewskiego, jak i ukraińskiej, np. u I. K. Swiesznikowa i Z. Bierezańskiej.

Interesujące stanowisko w sprawie przynależności kulturowej analizowanych form zaprezentował T. Sulimirski (1957–1959, s. 230–232, 239–241), uważając je za jeden z wielu elementów tzw. krzemiennego przemysłu nadbużańskiego, który łączył z wyróżnioną nad

¹ Dane te dotyczą wyłącznie okazów zilustrowanych w publikacjach, udostępnionych z kartotek archiwalnych, bądź też znanych nam z autopsji.

górnym Bugiem i Styrem kulturą poczapską². Wraz z postępem badań nad I okresem epoki brązu problem chronologii płoszczy dla terenów Małopolski i Wołynia zaczęto przedstawiać w sposób odmienny. Ich obecność coraz częściej przypisywano kulturom (grupom) postsznurowym: Chłopice-Veselé (np. J. Machnik 1978, s. 44), mierzanowickiej (m. in. J. Machnik 1967, s. 72; 1978, s. 64; B. Balcer 1977, s. 200; 1991, s. 343–345; J. Głosik 1983; P. Valde-Nowak 1988, s. 42), gródecko-zdołbickiej (S. Berezanskaâ 1971, ryc. 2; 1994, ryc. 5; Ī. K. Svěšnikov 1974, s. 109; 1985a, s. 384; J. Lech 1983, ryc. 29: 9; I. Artemenko 1987, s. 49), strzyżowskiej (np. Ī. K. Svěšnikov 1962, tabl. II:13; 1974, s. 133; 1985b, s. 387; J. Głosik 1968, s. 53; T. Sulimirski 1968, s. 42; S. Berezanskaâ 1971, ryc. 2; J. Lech 1983, ryc. 32; I. Artemenko 1987, s. 50, ryc. 19:5), a także kurhanów podkarpaccich i podolsko-wołyńskich (np. M. Gimbutas 1965, s. 463; T. Sulimirski 1968, s. 21; S. Berezanskaâ 1971, ryc. 2; 1994, ryc. 6; I. Artemenko 1987, ryc. 16: 33). W stosunku do późniejszych okresów użytkowanie grotów łączono jedynie z kulturą trzciniecką (A. Gardawski 1959, s. 98; S. Berezanskaâ 1972, s. 281–283; M. Gąsior 1975, s. 110), a pośrednio za taką pozycją chronologiczną opowiedzieli się także B. Balcer (1991, s. 345–349) i H. Taras (1995, s. 81, mapa 7).

Wobec dużej różnorodności płoszczy ówczesne podziały typologiczne spowodowały, że obecność zbliżonych „grotów” liściowatych, lancetowatych, trzonkowatych – z trójkątnym lub liściowatym ostrzem – wykazywano równolegle w kilku jednostkach taksonomicznych. W tym samym czasie w literaturze przedmiotu wypowiedziano również bardziej ostrożne poglądy, pozostawiając przynależność kulturową „grotów” poza jednostkami taksonomicznymi i datując je ogólnie na „wczesną epokę brązu”.

W niniejszej pracy analizie poddano 39 płoszczy odkrytych w grobach z obszaru Małopolski oraz Wołynia, w tym 13 okazów pochodzących ze zniszczonych obiektów lub stanowiących tzw. znaleziska luźne uzyskane z powierzchni cmentarzysk szkieletowych (zob. tab. 1). Ich obecność w znacznej części powiązana jest z pochówkami bezceramicznymi ogólnie datowanymi na wczesną epokę brązu. Na terenie zachodniej Małopolski groby takie upowszechniają się w fazie klasycznej i późnej kultury mierzanowickiej, czego najlepszym przykładem jest cmentarzysko na stanowisku „Babia Góra” w Iwanowicach, na którym z ponad 150 odkrytych obiektów tylko w jednym (grób 85) znaleziono naczynie (S. Kadrow, A. i J. Machnikowie 1992, s. 31).

Zjawisko to wygląda zapewne podobnie we wschodniej Małopolsce i na zachodnim Wołyniu, rejonach pozbawionych jednak tak dużych nekropoli z tego okresu. W najlepiej z tego czasu rozpoznanej na Lubelszczyźnie kulturze strzyżowskiej groby bezceramiczne występują sporadycznie, a zmarłych najczęściej obdarowywano kilkoma naczyniami (m. in. J. Głosik 1968, s. 61; J. Machnik 1978, s. 72). Na największych i najlepiej rozpoznanych cmentarzyskach kultury strzyżowskiej w Racibo-

rowicach-Kolonii (Z. Ślusarski, M. Ślusarska-Polańska 1989) i Hrubieszowie-Podgórzu (E. Banasiewicz 1990) zarejestrowano wyłącznie wyprostowane układy szkieletów. Jest to jedna z cech charakteryzujących obrządek pogrzebowy społeczności tej kultury. Do wyjątków należą pochówki zawierające skurczone zwłoki – Nieledeń (I. i A. Kutylowscy 1970, s. 333–338), czy położony na zachodnich peryferiach osadnictwa tej kultury grób w Hyżej (E. Banasiewicz 1986).

Odwrotna prawidłowość występuje w kulturze mierzanowickiej, gdzie układem dominującym jest pochówek podkurczony (m. in. Mierzanowice – J. Bąbel 1987). Sporadycznie jednak w pojedynczych grobach tej ludności odnotowano układy wyprostowane – Iwanowice „Babia Góra”, grób 28 (S. Kadrow, A. i J. Machnikowie 1992, s. 20, 31)³. Z Lubelszczyzny znamy je z Nedeżowa (J. Bagińska 1992, s. 9) oraz miejscowości Skomorochy Małe (por. Z. Ślusarski 1956).

Istnieje stosunkowo duża grupa grobów bezceramicznych pomijanych w studiach osadniczych lub niejednoznacznie dotychczas klasyfikowanych taksonomicznie, pośród których szczególnie istotne są trzy cmentarzyska: Czerniczyn, stan. 3 i Strzyżów, stan. 1 – we wschodniej części Lubelszczyzny – oraz Torczyn na Wołyniu. W grobach tych zwłoki spoczywają w pozycji podkurczonej – w różnym stopniu – na prawym lub lewym boku, z rękoma wyprostowanymi wzdłuż ciała lub zgiętymi i ułożonymi przy miednicy, na klatce piersiowej lub przy głowie. Zmarli najczęściej orientowani byli po osi E-W, niekiedy z odchyleniem na S lub N. Ich wyposażenie stanowią najczęściej wyroby krzemienne. Analiza elementów obrządku pogrzebowego wykazuje wyjątkowo dużą zbieżność z rytuałem stosowanym przez społeczność kultury mierzanowickiej, jak i pokrewnych jej ugrupowaniom na Słowacji i Morawach (m. in. J. i A. Krausowie 1971, s. 130), natomiast zupełną odrębność w stosunku do obrzędowości spotykanej u ludności kultury strzyżowskiej (por. J. Machnik 1978, s. 72; B. Bargiel 1991, s. 109–110; S. Kadrow, A. i J. Machnikowie 1992, s. 95).

² Ostatnio jednostka ta traktowana jest jako (...) *lokalne ugrupowanie ukształtowane pod silnymi wpływami kultury mierzanowickiej* (S. Kadrow, J. Machnik 1997, s. 145).

³ Pomijamy tu częściowo rozpoznane cmentarzysko (odkryto trzy groby) z Goszyc, pow. miechowski. Począwszy od pierwszej publikacji T. Reymana (1936, s. 101–103) obiekty te datowane były na początek epoki brązu (S. Nosek 1967, s. 91), a ostatnio zaliczono je do późnej fazy kultury mierzanowickiej – grupy szarbiańskiej (S. Kadrow 1997, s. 185–186; S. Kadrow, J. Machnik 1997, ryc. 43:24.25), głównie zapewne na podstawie sztyletu miedzianego znalezione w grobie 2. M. Gedl (1980, s. 39) datuje ten sztylet, podobnie jak naczynie z grobu 1, na przełom eneolitu i epoki brązu. Groby z Goszyc związane są zapewne z KPL (A. Zakosć i Ina, J. Libera, w druku). Wskazują na to zarówno ich konstrukcje kamienne, orientacja jam grobowych w kierunku NNW, złożenie w grobie 2 zmarłego w pozycji wyprostowanej na plecach, z głową na NNW (co zapewne dotyczy też grobu 1), jak i samo wyposażenie grobów. Naczynie z grobu 1 ma proporcje amfory KPL (partia wylewowa jest w ok. 2/3 zniszczona), a narzędzie krzemienne z grobu 2 jest typowym wiórowcem obocznym, tzw. wiertnikiem tępym, w typologii B. Balcera (1975, s. 110), o ułamanym wierzchołku. I. Matusek (1998, s. 231, ryc. 232:2) zaliczył sztylet z Goszyc do późnotrypoliteńskiego typu Usadowo, co koresponduje ze schyłkiem grupy małopolskiej KPL.

L.p.	Typ wg Libery 2001	Stanowisko, nr grobu, województwo lub obwód	Krzemień	Inwentarze współwystępujące	Literatura
1.	ABII	Beresteczko* , wołyński	w	grocik (w)	Ī. K. Svěšnikov 1974, s. 103, ryc. 39:13.14
2.	BBI	Czerniczyn 3 , gr. III, lubelskie	w	odłupek retuszowany (w)	W. Koman 1985a, tabl. 334
3.	BBII	Czerniczyn 3 , gr. XI, lubelskie	w	2 kościane szydła; 5 odłupków (4 retuszowane), 2 grociki – (w)	W. Koman 1985, tabl. 335:1.2
4.	BBI	Czerniczyn 3* , lubelskie	w	–	A. Kokowski, W. Koman 1983, s. 15, ryc. 5j
5.	BAII	Czerniczyn 4* , lubelskie	w	–	W. Koman 1985c, s. 78, ryc. 1b
6.	BAII	Garbów* , świętokrzyskie	?	drapacz (surowiec – ?), ponadto 5 bliżej nieokreślonych „krzemieni”	J. Przyborowski 1873, s. 10–11, ryc. 1, 2
7.	pośr.	Gródek⁴ , Równe	w	igła kościana; fragm. siekierki dwuściennej (w)	J. Libera 2001, s. 150, tabl. XVd
8.	BAI	Lipnik , podkarpackie	w	topór (margiel krzemionkowy); wiórowiec (w)	M. Kafińska 2001, s. 263, ryc. 4
9.	BBI	Łyszcze⁵ , wołyński	w	szydło kościane; wiórowiec, grocik – (w)	I. K. Svešnikov 1993, s. 25–26, ryc. 4:16–19
10.	fragm.	Miernów , kopiec II. gr. 6, świętokrzyskie	n	spiralka, 3 fragm. pierścionków; grocik (j)	A. Kempisty 1978, s. 25, ryc. 22:5
11.	BBII	Ostrożec , kurhan, Równe	w	–	G. Ossowski 1886, s. 28, ryc. 1
12.	ABIV	Ostrów , Równe	w	topór kamienny	T. Sulimirski 1968, s. 156, tabl. 11:17, ryc. 13:11
13.	ABI	Ostrówek , kurhan (?), lubelskie	w	topór kamienny; rozcieracz z jaspisu lub jadeitu; siekiera (w)	L. Gajewski 1972, s. 226, ryc. 1a–d
14.	BBII	Ozłów , Równe	w	topór kamienny; zausznica; fragm. kościanej igły i szydła; grocik (w)	Ī. K. Svěšnikov 1974, ryc. 46: 1–6
15.	AAIII	Raciborowice-Kolonia , stan. II, gr. 23, lubelskie	w	naczynie; nóż sierpowaty. zgrzebło, 2 grociki – (w)	J. Libera 2001, s. 140; inf. ustna M. Polańskiej
16.	ABI	Raciborowice-Kolonia , stan. II, gr. 24, lubelskie	w	3 naczynia; 7 paciorków fajansowych; 2 fragm. przedmiotów metalowych; kości zwierzęce; bliżej nieokreślone narzędzie krzemienne, nóż sierpowaty, 2 grociki, 2 siekiery – (w)	J. Nogaj 1988, s. 7–8 [ryc. nlb]
17.	AAII	Raciborowice-Kolonia , stan. II*, lubelskie	w	–	Z. Ślusarski, M. Ślusarska-Polańska 1989, s. 192, ryc. 19:4
18.	BBII	Radom-Malczów , mazowieckie	w	wiórowiec drapaczowaty, zgrzebło – (w)	W. Twardowski 1978, s. 116, ryc. 5A–C
19.	fragm.	Rusilów , kurhan, Lwów	w	fragm. zausznicy; grocik (surowiec – ?) ⁶	J. Bryk 1934, s. 88–89, ryc. 3, 4:6, 8; T. Sulimirski 1968, tabl. 8
20.	BBI BBII	Sitno kolonia⁷ , kurhan (?), lubelskie	w	topór kamienny; igła kościana; 2 zgrzebła, wiórek, grocik – (w)	E. Prusicka-Kolcon, J. Kuśnierz 1997, s. 260, ryc. 1a–h
21.	pośr.	Sobów* , podkarpackie	ś ⁸	–	S. Nosek 1948, s. 111, tabl. XIX:7

Tabela 1. Wykaz grobów zawierających płaszcz z obszaru Małopolski i Wołynia (cd. na nast. stronie).

Gwiazdką (*) zaznaczono obiekty zniszczone. Skróty: fragm. – fragment; pośr. – typ pośredni; surowce krzemienne: c – czekoladowy, j – jurajski, n – narzutowy, o – ożarówski, p – pasiasty, r – rugijski, ś – świeciechowski, w – wołyński

Table 1. List of graves with projectile points from Little Poland and Volhynia (continued overleaf).

Damaged graves are signed with an asterisk (*). Abbr.: fragm. – fragment; pośr. – transitional type; flint raw materials: c – chocolate, j – Jurassic, n – erratic, o – Ozarów, p – banded, r – Rügen, ś – Świeciechów, w – Volhynian

⁴ Płaszcz wykonano z noża sierpowatego.

⁵ W literaturze ukraińskiej określane także jako Stawki (chutor) lub Wygadanka (uroczyisko) – por. Ī. K. Svěšnikov 1993, s. 25–26, ryc. 4:16–19.

⁶ Z płaszczu tego kurhanu uzyskano ponadto toporek i inne narzędzia krzemienne, zdeponowane jednak poza szkieletem (por. J. Bryk 1934, s. 88–89).

⁷ Brak jest jednoznacznych rozstrzygnięć, czy pochodzą one z jednego, czy też z dwóch obiektów.

⁸ Określenie surowca według J. Machnika (1967, s. 72); w pracy S. Noska (1948) brak danych.

L.p.	Typ wg Libery 2001	Stanowisko, nr grobu, województwo lub obwód	Krzemień	Inwentarze współwystępujące	Literatura
22.	pośr.	Stodoly, kurhan 2, świętokrzyskie	c ⁹	kubek; wiórowiec (c)	J. Miśkiewicz 1958, s. 362–363, ryc. 2–5; PMA II/6161
23.	BBI	Strzyżów, gr. 9, lubelskie	w	6 grocików, „drapacz”, „świder” – (w)	Z. Podkowińska 1960, s. 51, tabl. V:2, VI:5; J. Głosik 1968, s. 90
24.	pośr.	Świniary Stare, gr. 9, świętokrzyskie	ś	2 grociki (c, jasnobrunatny); 2 łuszczyce (ś, c)	J. i A. Kraussowie 1971, s. 110–111, ryc. 6, 7a–d
25.	BAII	Torczyń, gr. 2, wołyński	w	–	J. Fitzke 1975, s. 54–55, ryc. 2
26.	BAI	Torczyń, gr. 10, wołyński	w	–	J. Fitzke 1975, s. 57, ryc. 8
27.	ABII	Torczyń*, wołyński– 2 egz.	w	–	J. Kopacz 1971, ryc. 1b; Ľ. K. Svěšnikov 1974, ryc. 48:4
28.	BBII	Torczyń*, wołyński	w	–	J. Fitzke 1975, s. 59, ryc. 16b
29.	ABI	Torczyń*, wołyński	w	–	Ľ. K. Svěšnikov 1974, ryc. 48:9
30.	pośr.	Wojciechowice I, gr. 55, świętokrzyskie	c	kubek; sznur paciorków z muszli i fajansu; szpila kościana; 14 grocików, zgrzebło, odłupki i wiór retuszowany; ponadto 2 „drzazgi” z kości zwierzęcych; kilka fragm. ceramiki; po kilkanaście odłupków i łuszczyk – (c, p, ś, o) ¹⁰	J. T. Bąbel 1987, s. 120–122, ryc. 336–342 ¹¹
31.	BBI	Wola Wodyńska*, mazowieckie	w	topór kamienny; siekiera (surowiec – ?)	J. Przyborowski 1882, s. 190–191 [ryc. nlb.]
32.	BBII	Wyrów, Lwów	w	kilka bryłek miedzi; odłupki (w)	J. Głosik 1962, s. 171, tabl. XXVII:10
33.	BBII	Zaporze*, lubelskie	w	–	J. Libera 2001, s. 148
34.	fragm.	Zaporze*, lubelskie	w	–	J. Libera 2001, s. 152
35.	BAII	Zdobica, gr. 1, Równe	w	topór kamienny; fragm. ceramiki; zgrzebło (surowiec – ?)	Ľ. K. Svěšnikov 1974, ryc. 38:1.5–7
36.	ABI	Zdobunów, Równe	w	topór kamienny	T. Sulimirski 1968, s. 167, pl. 10:11, 11:9
37.	BAII	Złoczów, gr. 2, Lwów	w	wiórowiec (w)	I. K. Svešnikov 1973, s. 20, ryc. 3:5, 4:12
38.	pośr.	Złota, gr. 3, świętokrzyskie	w	grocik (kremowy)	W. Antoniewicz 1925, s. 223, ryc. 26:4

Tabela 1. Wykaz grobów zawierających płoszcza z obszaru Małopolski i Wołynia
Table 1. List of graves with projectile points from Little Poland and Volhynia

Stanowisko w Czerniczynie koło Hrubieszowa – liczące co najmniej 7 grobów pradziejowych¹² – dostarczyło czterech interesujących nas ostrzy (Ryc. 1A–C, 2). W dwóch przypadkach wchodziły one w skład wyposażenia grobowego, łącznie z drobnymi narzędziami krzemiennymi i kościanymi – grociami, odłupkami retuszowanymi oraz szydłami (W. Koman 1985a). Uzyskane dla tych obiektów niekalibrowane daty ¹⁴C lokują je w granicach 1770 ± 30 lat BC (grób XI – smukłe płoszcze trzonkowate o ostrzu liściowatym) oraz 1740 ± 30 lat BC (grób III – smukłe trzonkowate płoszcze o ostrzu trójkątnym). Kolejne zbliżone dwa okazy uzyskano z powierzchni cmentarzyska, przy czym jeden z tych „gro-tów” znaleziono w sąsiedztwie wyoranego szkieletu oraz fragmentu ceramiki kultury strzyżowskiej, co zapewne przesądziło o jego przynależności kulturowej (A. Kowowski 1981, s. 13).

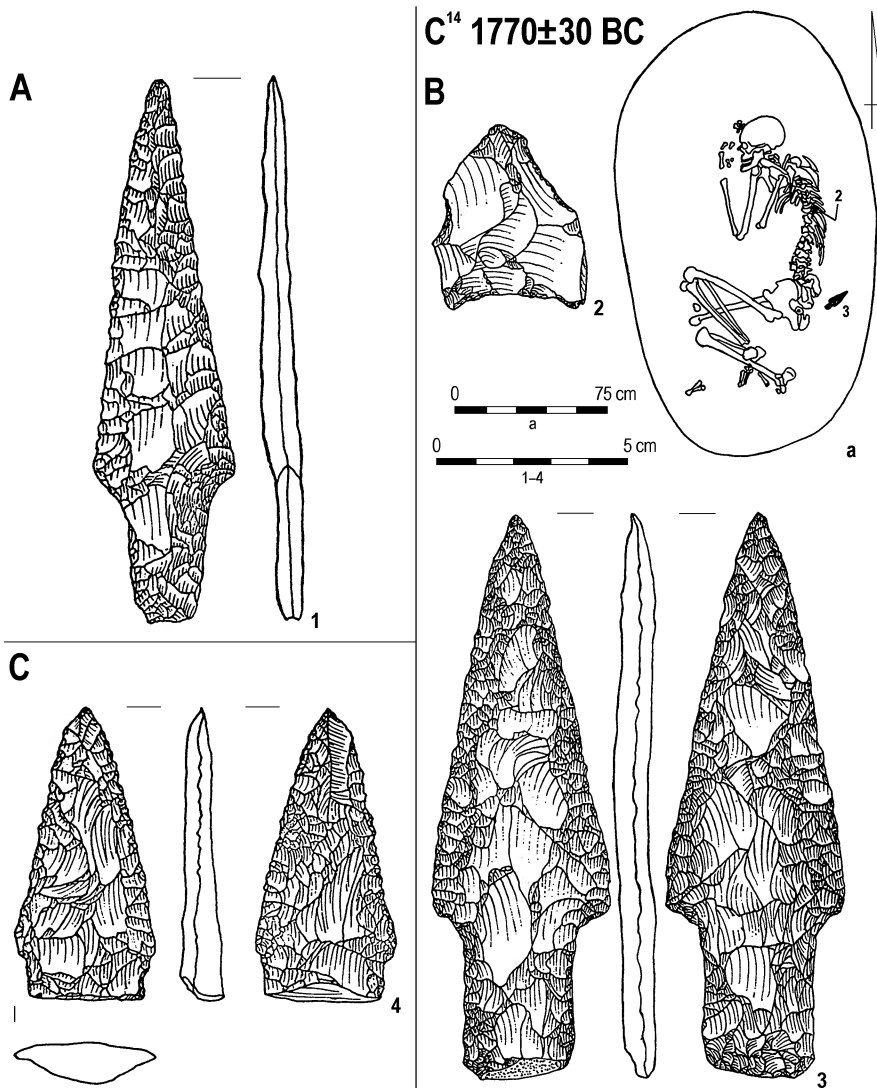
Innym cmentarzyskiem z okolic Hrubieszowa jest Strzyżów, gdzie na wielokulturowym stanowisku zawierającym bardzo liczne materiały poodciskowe z neolitu oraz epoki brązu odkryto w rozproszeniu siedemnaście grobów szkieletowych, z których obiekty o numerach 1–11, 16 i 17 stanowiły pochówki ludzkie. Z tej liczby w co najmniej 7 obiektach (2, 4?, 5, 8, 9, 17 i o numerze nieznanym) zwłoki spoczywały w pozycji skurczonej. Najbardziej interesującym i najbogatszym okazał się

⁹ W pracy J. Machnika (1967, s. 72) surowiec określono na krzemień jurajski.

¹⁰ Surowiec dla całego inwentarza podany sumarycznie (J. T. Bąbel 1987, s. 122).

¹¹ Autorzy serdecznie dziękują dr. Jerzemu Tomaszowi Bąblowi za możliwość wykorzystania niepublikowanego inwentarza z tego zespołu.

¹² Pozostałych kilkanaście grobów łączy jest z osadnictwem wczesnośredniowiecznym (A. Kowowski 1982, s. 10; A. Kowowski, W. Koman 1983, s. 15).

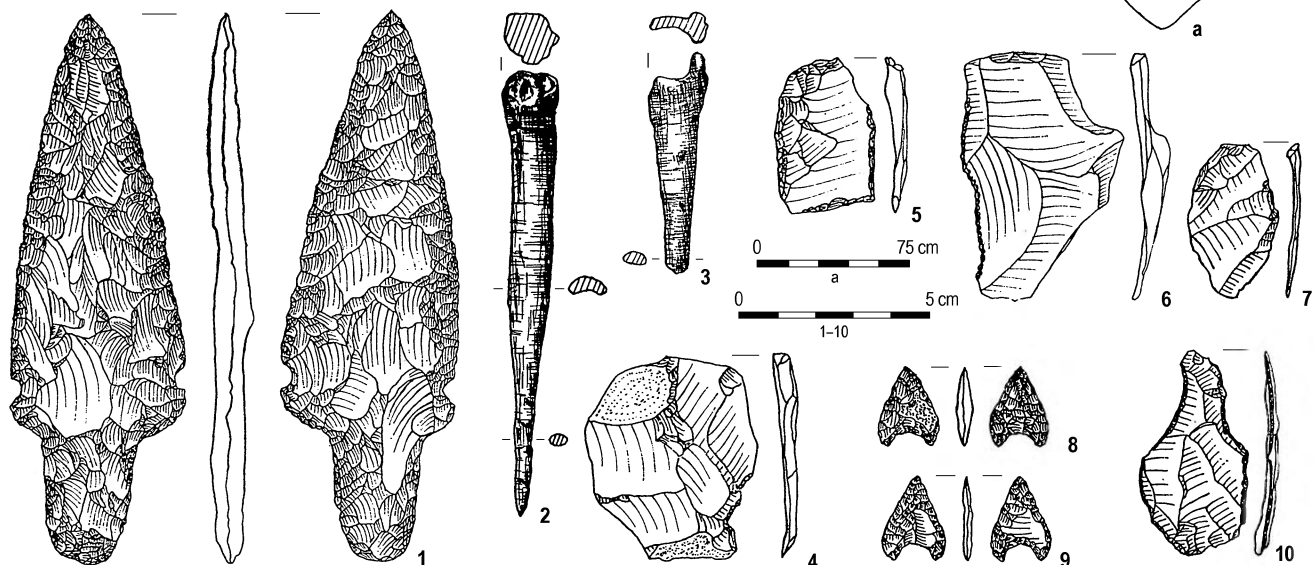

Ryc. 1. Kultura mierzanowicka. Czerniczyń: stan. 3: znalezisko powierzchniowe ze zniszczonego grobu (A); stan. 3: plan i inwentarz grobu III (B); stan. 4: znalezisko powierzchniowe ze zniszczonego grobu (C). Wg W. Komana 1985a; 1985c; 1989

Fig. 1. Mierzanowice culture. Czerniczyń: site 3: a surface find from a destroyed grave (A); site 3: plan and inventory of grave III (B); site 4: a surface find from a destroyed grave (C). After W. Koman 1985a, 1985c and 1989

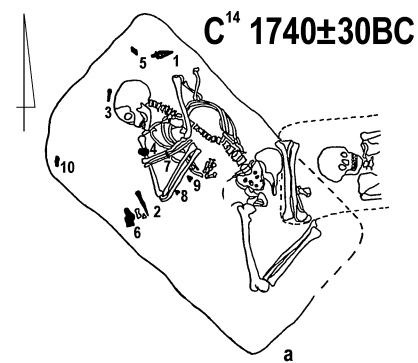
Ryc. 2. Kultura mierzanowicka. Czerniczyń, stan. 3 – plan i inwentarz grobu XI.
Wg W. Komana 1985b

Fig. 2. Mierzanowice culture. Czerniczyń, site 3 – plan and inventory of grave XI.
After W. Koman 1985b

bezceramiczny grób nr 9, w którym obok trzonkowatego płoszcza o trójkątnym ostrzu i 5 grocików (jedyne zachowany okaz to forma trzoneczkowata), zdeponowanych w okolicach łokcia oraz w jednym przypadku „pod prawym ramieniem”, odkryto bliżej nieokreślony „drapacz wiórowy” i „świder krzemienisty” (Ryc. 3A). Co do innych obiektów – pochówek małego dziecka (nr 8) wyposażono w dwadzieścia kilka dwustożkowych kościanych paciorków; przy szkielecie nr 4 zdeponowano baniastą amforę „półkastą” (jedyne uzyskane z tego cmentarzyska naczynie); inny grób (brak numeru) zawierał 2 grociki sercowate i kościane sztyło (por. Z. Podkowińska 1936, s. 160; 1960, s. 50–51, tabl. III:4a,b, V:2, VII:1.5; J. Głosik 1968, s. 90).

W warstwie kulturowej tego stanowiska oprócz bardzo licznej ceramiki kultury strzyżowskiej znaleziono fragmenty naczyń kultury mierzanowickiej (J. Głosik 1961, ryc. I:8, VII:14, XII:14.15, XIII:6) oraz trzy

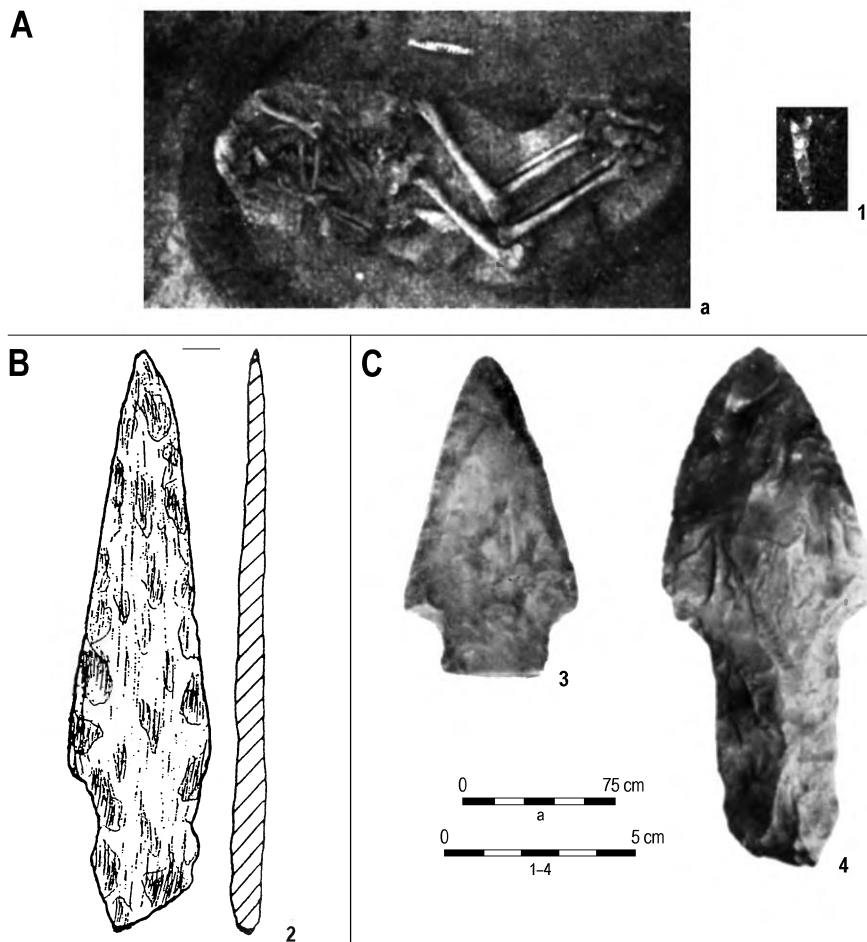

trzonkowate płoscza (Ryc. 3B.C)¹³. Należy podkreślić, że wśród kilkunastu zarejestrowanych tam grobów nie stwierdzono – wbrew ocenie J. Głosika (1968, s. 90) – pochówku bezspornie przynależnego do kultury strzyżowskiej.

Jednym z ważniejszych i największych cmentarzysk na Wołyniu, które dostarczyło serii co najmniej 19 grobów wyposażonych m. in. w narzędzia wykonane techniką bifacjalną, jest Torczyn koło Łucka (J. Głosik 1968, s. 100; J. Kopacz 1971; Ī.K. Svěšnikov 1974, s. 124–126; J. Fitzke 1975). W literaturze polskiej i ukraińskiej wyrażana jest zgodna opinia o jego „strzyżowskiej” przynależności kulturowej, zapewne na podstawie dwóch amfor stanowiących wyposażenie grobu 4 (Ī. K. Svěšnikov 1974, s. 124–125; J. Fitzke 1975, s. 55, ryc. 4c.d; J. Machnik 1978, s. 70–72; J. Kopacz 2001, s. 72, 88–89). Analiza planu sytuacyjnego cmentarzyska, różny poziom zalegania pochówków i układ szkieletów, a przede wszystkim zdeponowane przy nich dary grobowe wyraźnie wskazują na zróżnicowanie chronologiczne pochowanej tam ludności. Obrzędkiem dominującym było składanie zmarłych na prawym lub lewym boku o różnym stopniu podkurczenia zwłok.

Naszym zdaniem analiza różnych elementów obrządku pogrzebowego zarejestrowanych w Torczynie (J. Fitzke 1975) wyraźnie wykazuje, że cmentarzysko to było użytkowane w czterech fazach chronologicznych: dwukrotnie przez populację kultury mierzanowickiej, w fazie kolejnej przez ludność kultury strzyżowskiej, a w ostatniej przez ludność kultury trzcinieckiej lub lużyckiej¹⁴.

Najstarszy horyzont reprezentują pochówki o skurczonym układzie zwłok: grób 6 – wyposażony w kubek o stylistyce Chłopice-Veselé, oraz groby 14 i 15 zawierające zausznice miedziane w kształcie liścia wierzby (w ostatnim obiekcie znaleziono również 3 wisiorki z muszli). Zapewne współczesne są im groby 2 i 10, których jedyne wyposażenie stanowiły trzonkowate płoscza, w pierwszy przypadku – laurowate, w drugim – trójkątne (Ryc. 4B.C). Ostrza te – w kontekście podobnych form uzyskanych z cytowanych wyżej zespołów z Czerniczyna – należałoby odnieść do wczesnej fazy kultury mierzanowickiej, dla Wołynia utożsamianej z grupą gródecko-zdołbicką. Ponadto, ze zniszczonego obiektu z tego cmentarzyska pochodzi kolejne stosunkowo szerokie płoscze o ostrzu liściowatym (Ryc. 4A3).

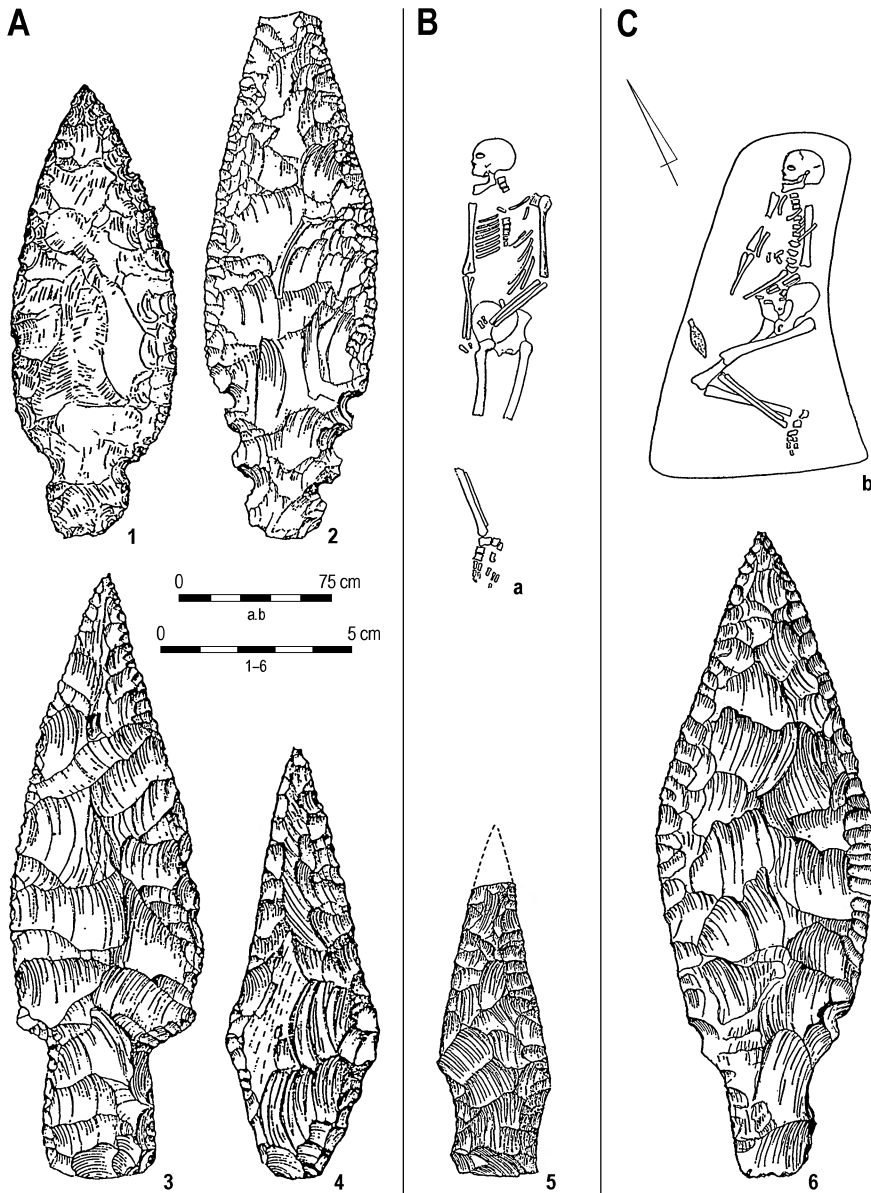
Ryc. 3. Kultura mierzanowicka. Strzyżów: układ szkieletu w grobie 9 z widocznym przy udzie trójkątnym płosczem oraz jedynym zachowanym grocikiem trzoneczkowatym (A); znaleziska luźne z rejonu cmentarzyska (B.C). Wg Z. Podkowińskiej 1960 (A) oraz J. Głosika 1968 (B) i 1961 (C)
Fig. 3. Mierzanowice culture. Strzyżów: arrangement of the skeleton in grave 9 with a triangular projectile point noticeable along the thigh and the only preserved tanged arrowhead (A); stray finds from a cemetery (B.C). After Z. Podkowińska 1960 (A), and J. Głosik 1968 (B) and 1961 (C)

W stosunku do szkieletu z grobu 10 J. Fitzke (1975, s. 57) pisze o układzie na wznak i nogach odciętych powyżej kolan. Bardzo szczegółowa analiza obrządku pogrzebowego przeprowadzona dla cmentarzyska w Mierzanowicach przez J. T. Bąbla (1987, s. 95–102) przekonuje, że układ zmarłego w tzw. pozycji plecowobocznej może odzwierciedlać w rzeczywistości pochówek skurczony. Pod wpływem różnych czynników mogło dochodzić niekiedy do „przekręcenia” się zwłok na plecy lub brzuch, a wówczas z pierwotnego układu jedynie nogi zachowałyby podkurzone ułożenie. Z sytuacją taką możemy mieć do czynienia w przypadku pochówku nr 10 w Torczynie.

Kolejnego komentarza wymagają znalezione na tym cmentarzysku miedziane zausznice. W literaturze funkcjonuje przekonanie o „strzyżowskiej” chronologii okazów w kształcie liścia wierzby, z wytłaczanym od dołu żeberkiem równoległym do osi wzdłużnej (m. in.

¹³ Kolejne dwa okazy reprezentują płoscza pięcioboczne oraz podowalne (por. J. G ł o s i k 1961, tabl. XI:13, XII:6), formy mające analogie na cmentarzysku „strzyżowskim” w Raciborowicach-Kolonii (zob. niżej).

¹⁴ Na dwufazowość tego cmentarzyska zwrócił uwagę również S. K a d r o w (1995, s. 53), wskazując jednocześnie cmentarzyska, gdzie możemy zaobserwować kontynuację użytkowania kolejno przez ludność kultur: ceramiki sznurowej i mierzanowickiej oraz mierzanowickiej i trzcinieckiej.

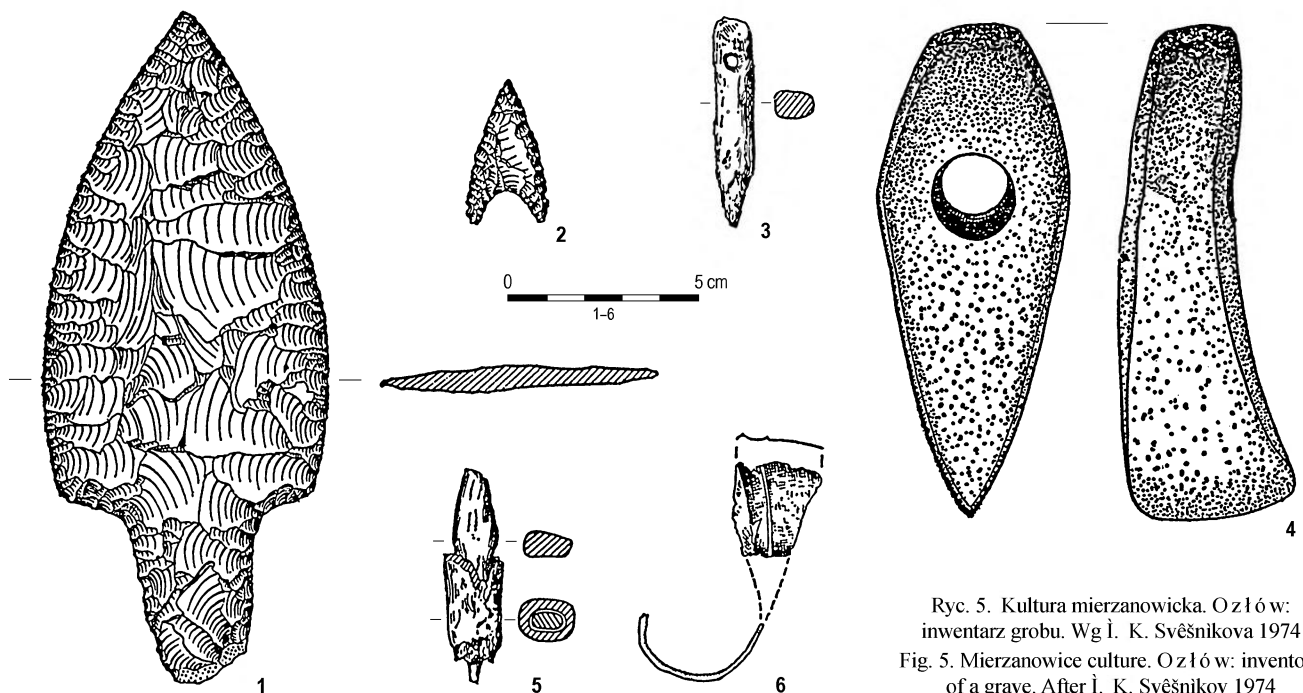
J. Machnik 1978, s. 77; M. Polańska 1997, s. 210–211; S. Kadrow 2001, s. 99). Istnieją jednak zespoły grobowe, które sugerują ich wcześniejsze datowanie. Tego typu zausznice lub formy do nich nawiązujące – stanowiące trzecią grupę w klasyfikacji A. Točila (1963, s. 748, ryc. 244, 258) – stwierdzono zarówno w zachodniej Małopolsce, w grobie 261/64 na protomierzanowickim cmentarzysku w Krakowie-Nowej Hucie koło „Kopca Wandy” (R. Hachulska-Ledwos 1967, s. 97, tabl. II:11), choć za wzorcowe obiekty S. Kadrow i J. Machnik (1997, s. 15) wymieniają tylko groby 11/63 i 13/63 z tego cmentarzyska. Podobną zausznicę znaleziono w Rypniowie na Wołyniu, w grobie ze skurczonym szkieletem w kontekście kubka o stylistyce Chłopice-Veselé synchronizowanym z fazą

Ryc. 4. Torczyn.

Kultura mierzanowicka: znaleziska luźne z rejonu cmentarzyska (A1–3); plan i inwentarz grobu 10 (B); plan i inwentarz grobu 2 (C).

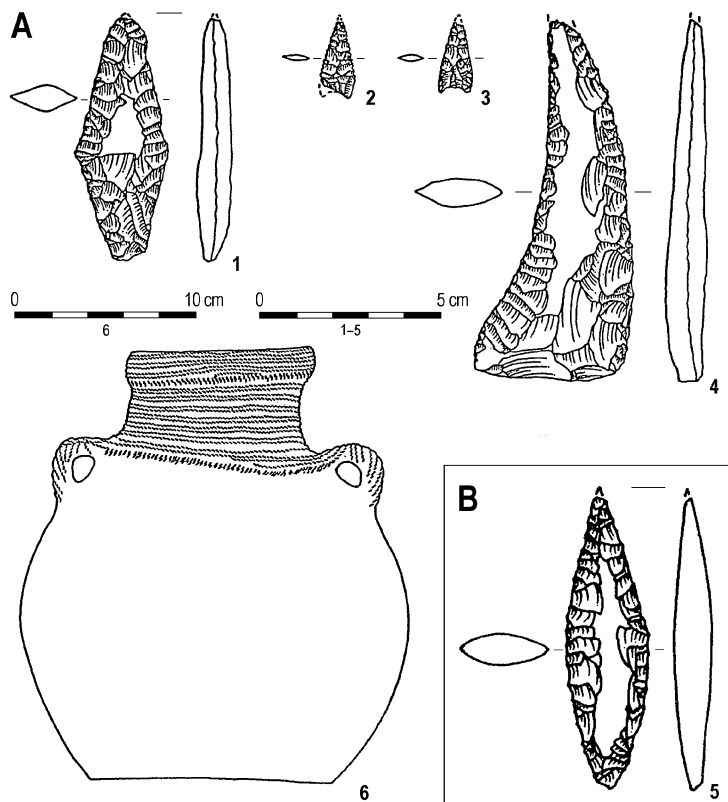
Kultura strzyżowska (?): znalezisko luźne z rejonu cmentarzyska (A4). Wg J. Kopacza 1971 (A1.2) i J. Fitzkego 1975 (A3.4, B, C)

Fig. 4. Torczyn. Mierzanowice culture: stray finds from the area of a cemetery (A1–3); plan and inventory of grave 10 (B); plan and inventory of grave 2 (C). Strzyżów culture (?): a stray find from the area of a cemetery (A4). After J. Kopacz 1971 (A1.2) and J. Fitzke 1975 (A3.4, B, C)

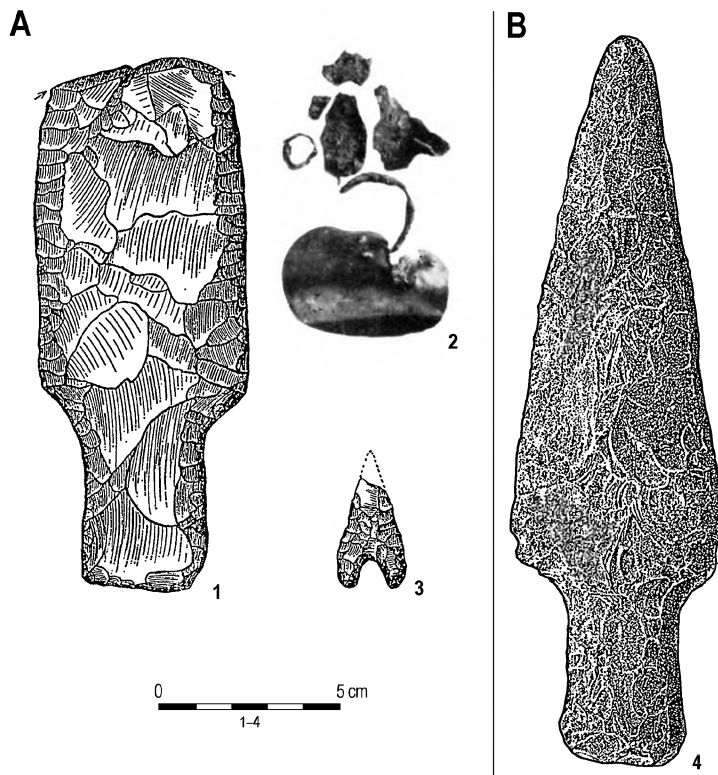
Ryc. 5. Kultura mierzanowicka. Ozłó w: inwentarz grobu. Wg Ľ. K. Svěšnikova 1974

Fig. 5. Mierzanowice culture. Ozłó w: inventory of a grave. After Ľ. K. Svěšnikova 1974

Ryc. 6. Kultura strzyżowska. Raciborowice-Kolonia, stan. II: inwentarz grobu 25 (A); znalezisko luźne z rejonu cmentarzyska (B). Wg J. Nogaj 1988 (A) oraz Z. Ślusarskiego i M. Ślusarskiej-Polańskiej 1989 (B)

Fig. 6. Strzyżów culture. Raciborowice-Kolonia, site II: inventory of grave 25 (A); a stray find from the area of a cemetery (B). After J. Nogaj 1988 (A), Z. Ślusarski and M. Ślusarska-Polańska 1989 (B)

Ryc. 7. Kultura mierzanowicka. Rusińców: inwentarz grobu podkurhanowego (A); Ostrożec: inwentarz grobu (B). Wg J. Bryka 1934 i T. Sulimirskiego 1968 (A) oraz G. Ossowskiego 1886 (B)

Fig. 7. Mierzanowice culture. Rusińców: inventory of inhumation beneath barrow (A); Ostrożec: inventory of grave (B). After J. Bryk 1934 and T. Sulimirski 1968 (A), and G. Ossowski 1886 (B)

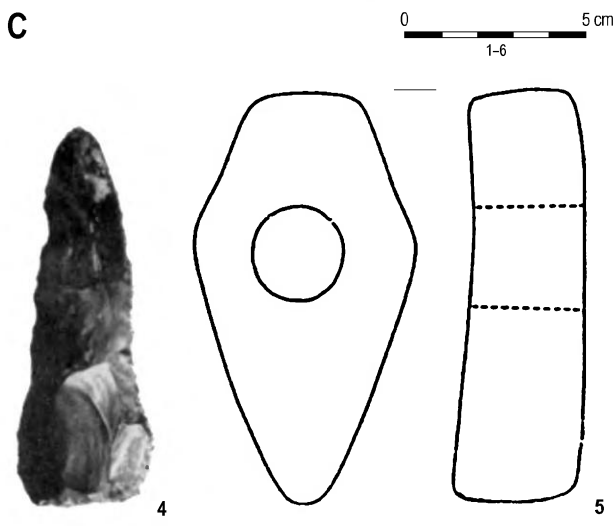
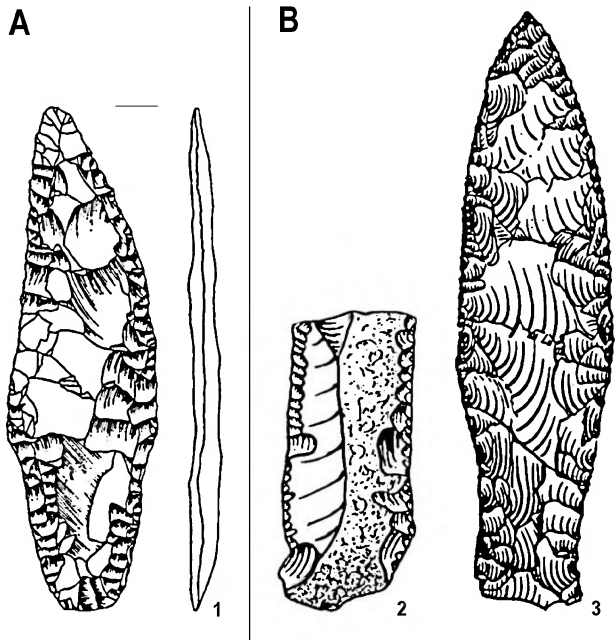
wczesnomierzanowicką (I. K. Svěšnikov 1974, s. 74, ryc. 22:1.3.4; S. Kadrow, J. Machnik 1997, s. 42–43, ryc. 60:10; S. Kadrow 2000, s. 145). Kolejnym obiektem o skurczonym układzie zmarłego zawierającym zausznicę z żeberkiem w kontekście topora kamiennego z bardzo opuszczonym ostrzem, grocika sercowatego oraz szerokiego liściowatego płaszczka trzonkowatego jest Oślów (Ryc. 5).

Młodsza metrykę, związaną z późną fazą kultury mierzanowickiej, ma w Torczynie grób 1, wyposażony m. in. w zausznicę typu czwartego wg Toćika. Ten typ nie jest znany ludności kultury strzyżowskiej, ma natomiast analogię na cmentarzysku w Mierzanowicach, w grobie 91 (K. Salewicz 1937, s. 48, ryc. 14; J. Machnik 1967, s. 62; J. Bąbel 1987, s. 160, ryc. 161:5), który S. Kadrow i J. Machnik (1997, s. 84) uznają za wzorcowy dla fazy późnej. Przymuszczenie z tym też okresem należy łączyć znaleziony luźno na cmentarzysku wierzchołkowy fragment noża sierpowatego (J. Fitzke 1975, ryc. 16d). Sposób uformowania wierzchołka – szeroko zaokrąglony – jednoznacznie nawiązuje do noży typu Mierzanowice i ma analogie wśród podobnych znalezisk znanych wyłącznie z zespołów zwartych tej kultury, m. in. z epinimicznego jej stanowiska (por. B. Bargieł, J. Libera 1997, s. 154–155; S. Kadrow, J. Machnik 1997, s. 84; J. Libera 2001, s. 95, 130).

Trzeci horyzont cmentarzyska w Torczynie, związany z kulturą strzyżowską, wyznacza grób 4, wyposażony w dwie amfory i ozdobę z drutu brązowego, oraz najprawdopodobniej dwa „wyprostowane” szkielety w grobach 5 i 17, z których tylko grób 17 wyposażono w podtrójkątny nóż sierpowaty, niestety o odłamanym wierzchołku. Prawdopodobnie z tym horyzontem należy łączyć luźno znalezione nieduże pięcioboczne płaszczki (Ryc. 4A4). Zbliżony okaz (Ryc. 6A1) uzyskano na nekropoli w Raciborowicach-Kolonii, stan. II, grób 25 (por. B. Bargieł, J. Libera 2004a).

Najmłodszą fazę użytkowania cmentarzyska w Torczynie należy łączyć z osadnictwem kultury trzcinieckiej lub łużyckiej, które dokumentuje masywny nóż sierpowaty kształtu półksiężycowatego (por. J. Kopacz 1971, s. 354–355, ryc. 1c). Jest on typowy dla obu tych jednostek taksonomicznych, zdecydowanie zaś obcy społeczności „mierzanowickiej” oraz „strzyżowskiej” (por. B. Bargieł, J. Libera 1997, s. 154–155; J. Libera 2001, s. 95–98, 130–131).

Niejasna jest natomiast pozycja taksonomiczna luźno znalezionych w Torczynie kolejnych dwóch dużych ostrzy liściowatych (Ryc. 4A1.2). Nawiązują one pokrojem i wielkością

Ryc. 8. Kultura mierzanowicka. Inwentarze grobów: Gródek (A); Złoczów, grób 2 (B); Wyrów (D). Zespół typu Kołpiec-Kawsko (?): Ostrów (C). Wg J. Libery 2001 (A), Ī. K. Svěšnikova 1973 (B), T. Sulimirskiego 1968 (C) i J. Głosika 1962 (D)

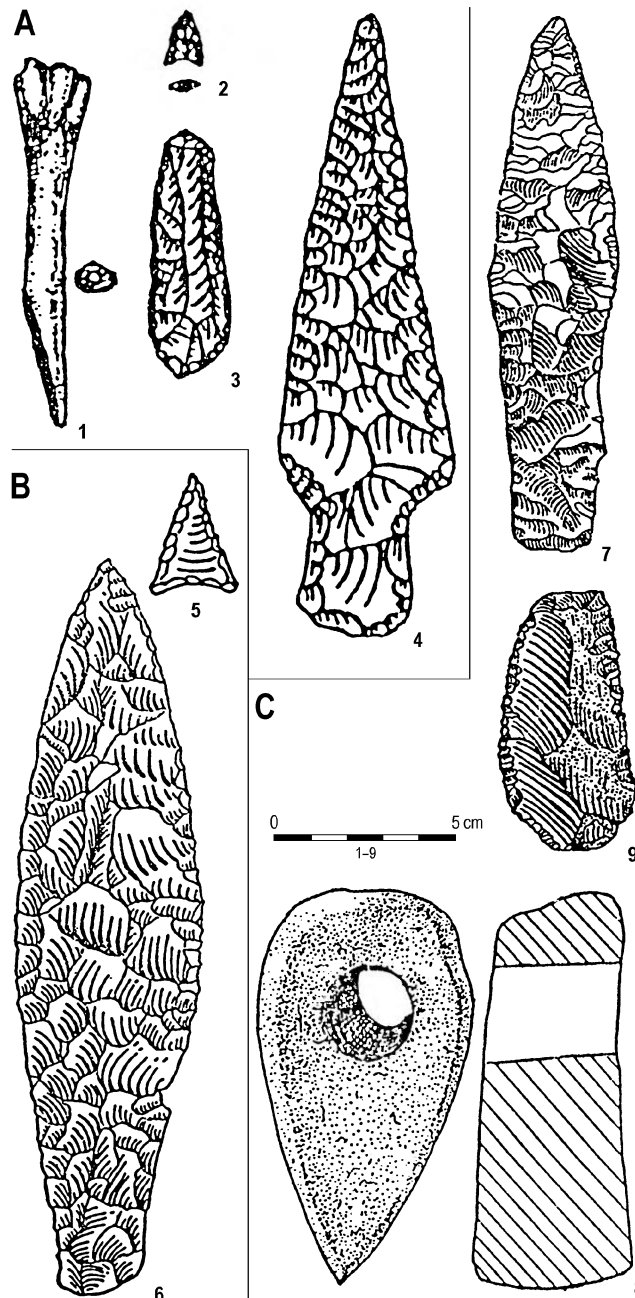
Fig. 8. Mierzanowice culture. Inventories of graves: Gródek (A); Złoczów, grave 2 (B); Wyrów (D). Assemblage of Kołpiec-Kawsko type (?): Ostrów (C). After J. Libera 2001 (A), Ī. K. Svěšnikov 1973 (B), T. Sulimirski 1968 (C) and J. Głosik 1962 (D)

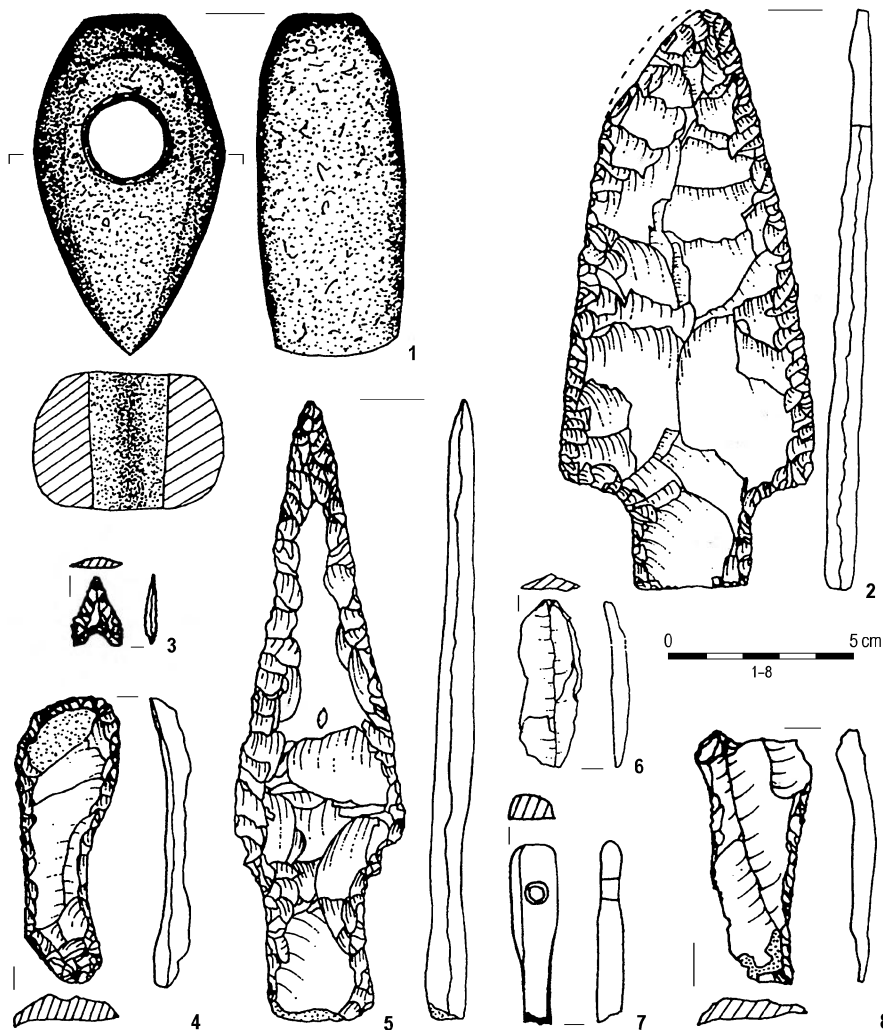
Ryc. 9. Kultura mierzanowicka. Inwentarze grobów: Łyszczce (A); Beresteczko (B); Zdołbica, grób 1 (C). Wg Ī. K. Svěšnikova 1993 (A) i 1974 (B.C)

Fig. 9. Mierzanowice culture. Inventories of graves: Łyszczce (A); Beresteczko (B); Zdołbica, grave 1 (C). After Ī. K. Svěšnikov 1993 (A) and 1974 (B.C).

do okazu uzyskanego z grobu 2 na tym cmentarzysku, jednak nie mają odniesienia do jakiegokolwiek innego znanego nam znaleziska grobowego.

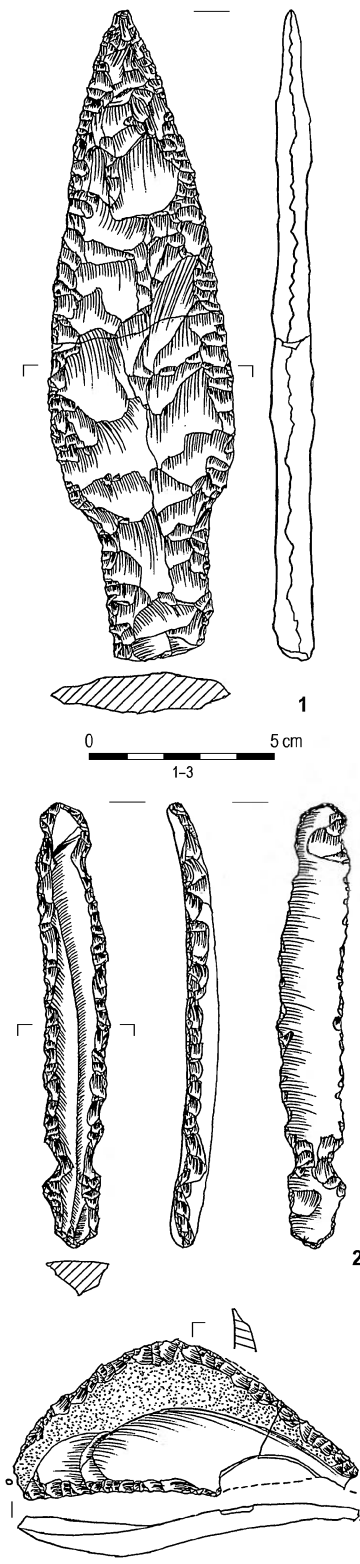
Listę bezceramicznych grobów ze zmarłymi pochowanymi w pozycji skurczonej, zarówno płaskich jak i podkurhanowych, zawierających płaszcza należałoby poszerzyć o kolejne znaleziska z Wołynia, np. Rusiłowa, z fragmentarycznie zachowaną zausznicą (typu I wg Točika) oraz z grocikiem krzemiennym (Ryc. 7A) znalezionym wśród kości klatki piersiowej (J. Bryk 1934, s. 88), Ostrożca (Ryc. 7B) czy Wyrova (Ryc. 8D). Ich uzupełnienie stanowią zapewne kolejne pochówki z przypadkowo odkrytych grobów o nie zawsze znanym układzie szkieletu zarejestrowane w Złoczowie i Beresteczku (Ryc. 8B, 9B), również wzmiankowane Siekierzyńce i Tomaszów (por. L. Kozłowski 1924, s. 193–194) oraz Tetylkowce (A. Cynkałowski 1961, s. 56). Z ziem

Ryc. 10. Kultura mierzanowicka. Kolonia Sitno: inwentarz zniszczonego grobu lub grobów.
Wg E. Prusickiej-Kolcon, J. Kuśnierza 1997

Fig. 10. Mierzanowice culture. Kolonia Sitno: inventory of a destroyed grave or graves.
After E. Prusicka-Kolcon, J. Kuśnierz 1997

Ryc. 11. Kultura mierzanowicka. Radom-Malczów: inwentarz grobu.
Rys. J. Libera

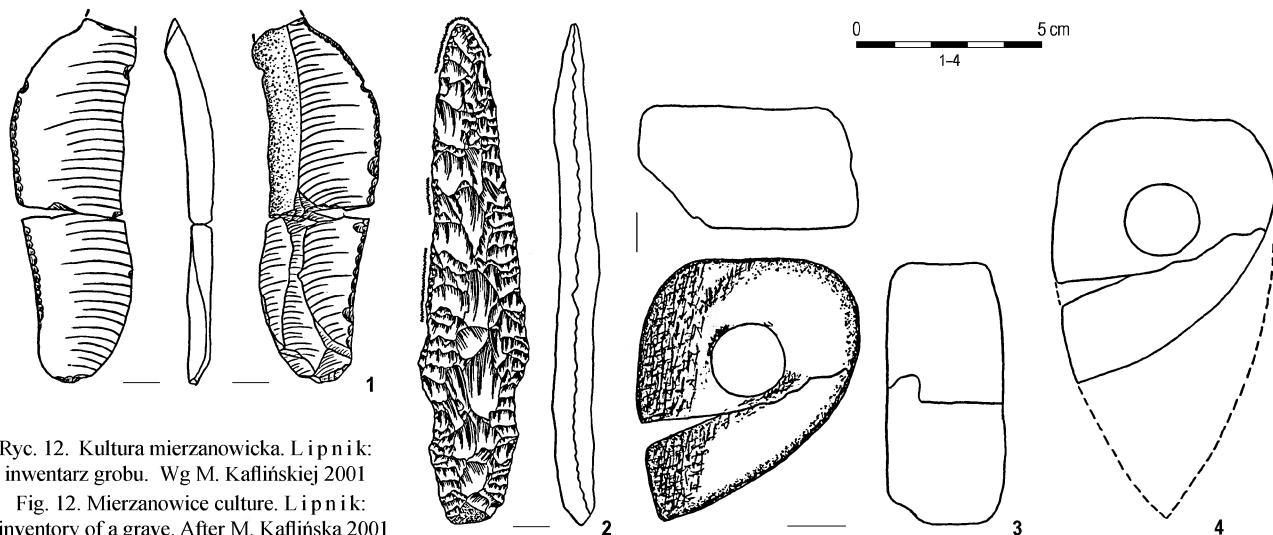
Fig. 11. Mierzanowice culture. Radom-Malczów: inventory of a grave. J. Libera del.

polskich będą to Kolonia Sitno, Radom-Malczów, Lipnik, Wola Wodyńska, Garbów (Ryc. 10–12, 13B), a także Zaporze¹⁵.

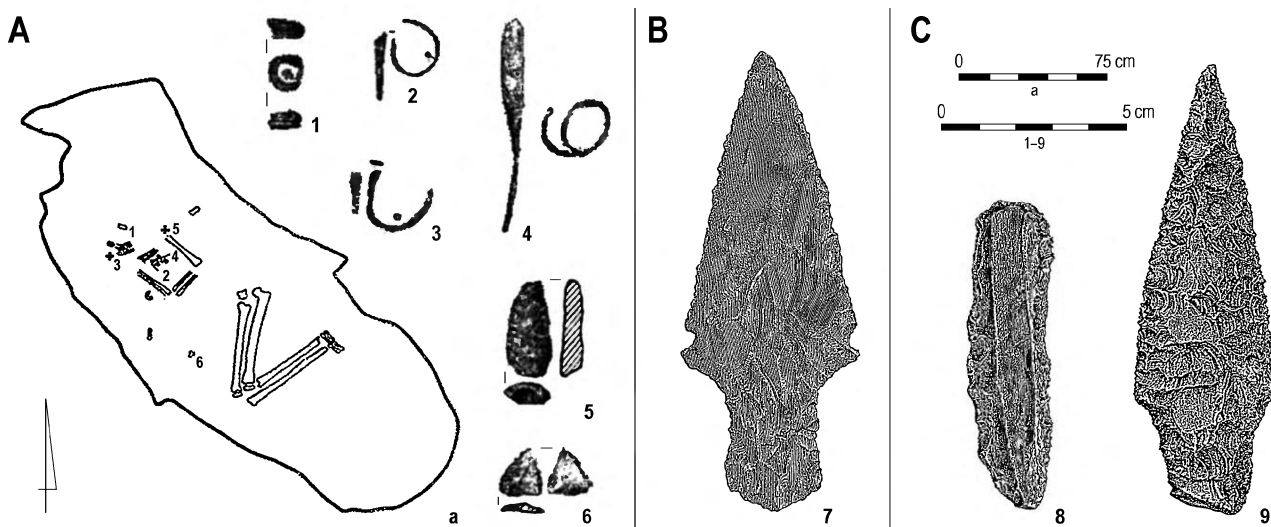
Niektórym płoszczom towarzyszyły inne przedmioty: siekiera krzemienista (Ostrówek, Raciborowice-Kolonia II, grób 23, Wola Wodyńska), grociki krzemienne (Beresteczko, Czerniczyn 3, grób XI, Łyszcz, Miernów, Ozłów, Raciborowice-Kolonia II, groby 23 i 24, Rusiłów, Kolonia Sitno, Świniary Stare, Złota – 1 lub 2 okazy, Strzyżów – 6 egz., Wojciechowice – 14 egz.), narzędzia wykonane na wiórach (Garbów, Lipnik, Łyszcz, Radom-Malczów, Stodoły, Wojciechowice, Zdołbica, Złoczów), topór kamienny (Lipnik, Ostrów, Ostrówek, Ozłów, Kolonia Sitno, Wola Wodyńska, Zdołbica, Zdołbunów), szydło kościane (Czerniczyn 3, grób XI, Łyszcz, Ozłów), igła kościana (Gródek, Ozłów, Kolonia Sitno), także ozdoby metalowe (Miernów, Ozłów, Raciborowice-Kolonia II, grób 23, Rusiłów, Wyrów), nie posiadające jednak cech dystyngtywnych (por. ryc. 2, 3A, 5, 6A, 7, 8A.B, 9–13A, 14A.B, 15A, 16, 17). W stosunku do toporów kamiennych S. Kadrow i J. Machnik (1997, ryc. 66) uważają, że formy pięcio-

boczne w Polsce południowej występują z najstarszymi materiałami kultury mierzanowickiej.

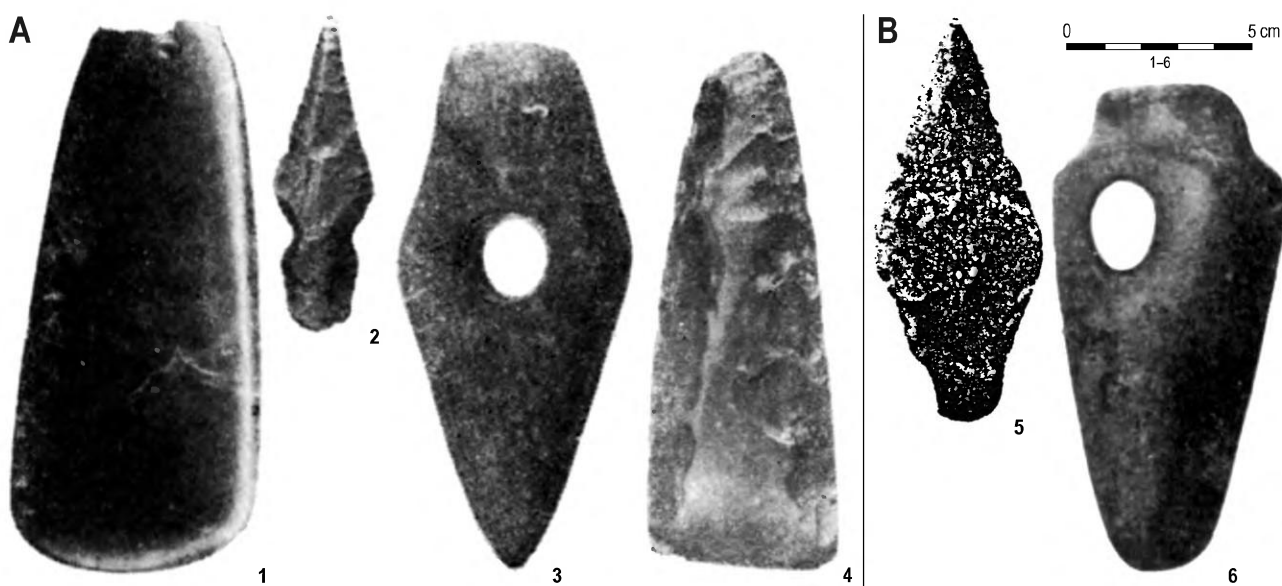
¹⁵ Prawdopodobnie kolejne obiekty z tego typu ostrzami odkryto w Kopyłowie pod Hrubieszowem (A. Kutyłowski 1973, s. 36) oraz na terenie Krosna (J. Machnik 1961, s. 81; P. Valde-Nowak 1988, s. 145; W. Blajer, M. Przybyła 2003, przyp. 7).

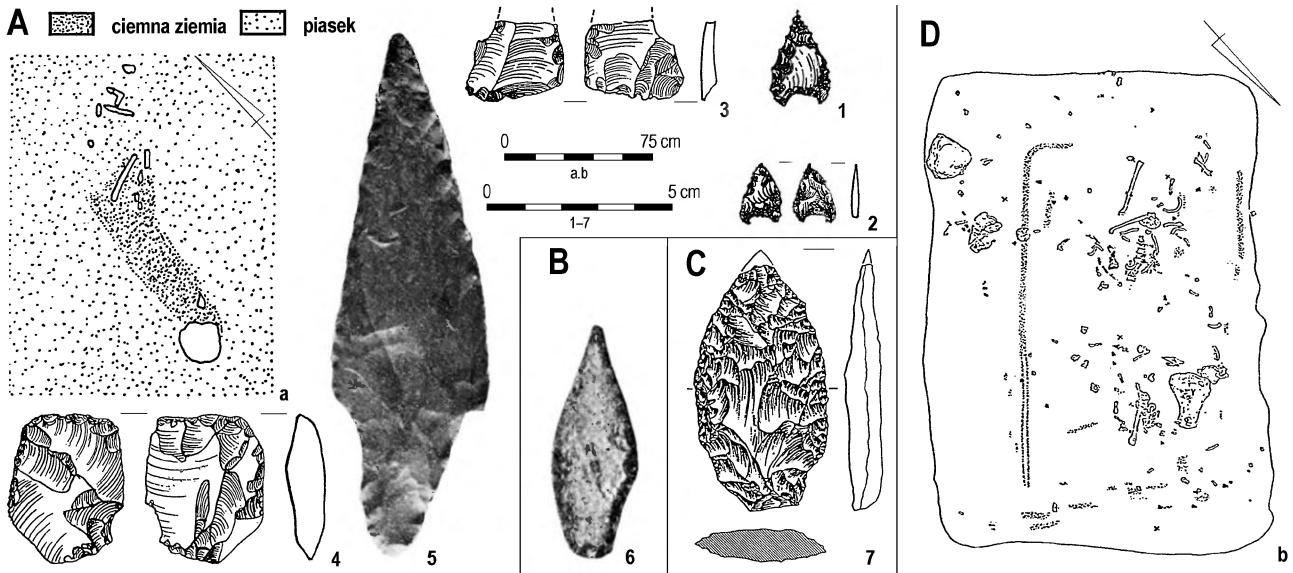
Ryc. 12. Kultura mierzanowicka. Lipnik: inwentarz grobu. Wg M. Kaflńskiej 2001
 Fig. 12. Mierzanowice culture. Lipnik: inventory of a grave. After M. Kaflńska 2001

Ryc. 13. Kultura mierzanowicka. Miernów: plan i inwentarz grobu 6 z kopca II (A); Garbów: inwentarz grobu (B); Woła Wodyńska: inwentarz grobu (C). Wg A. Kempistego 1978 (A) oraz J. Przyborowskiego 1873 (B) i 1882 (C)
 Fig. 13. Mierzanowice culture. Miernów: Plan and inventory of grave 6 from barrow II (A); Garbów: inventory of a grave (B); Woła Wodyńska: inventory of a grave (C). After A. Kempisty 1978 (A), and J. Przyborowski 1873 (B) and 1882 (C)

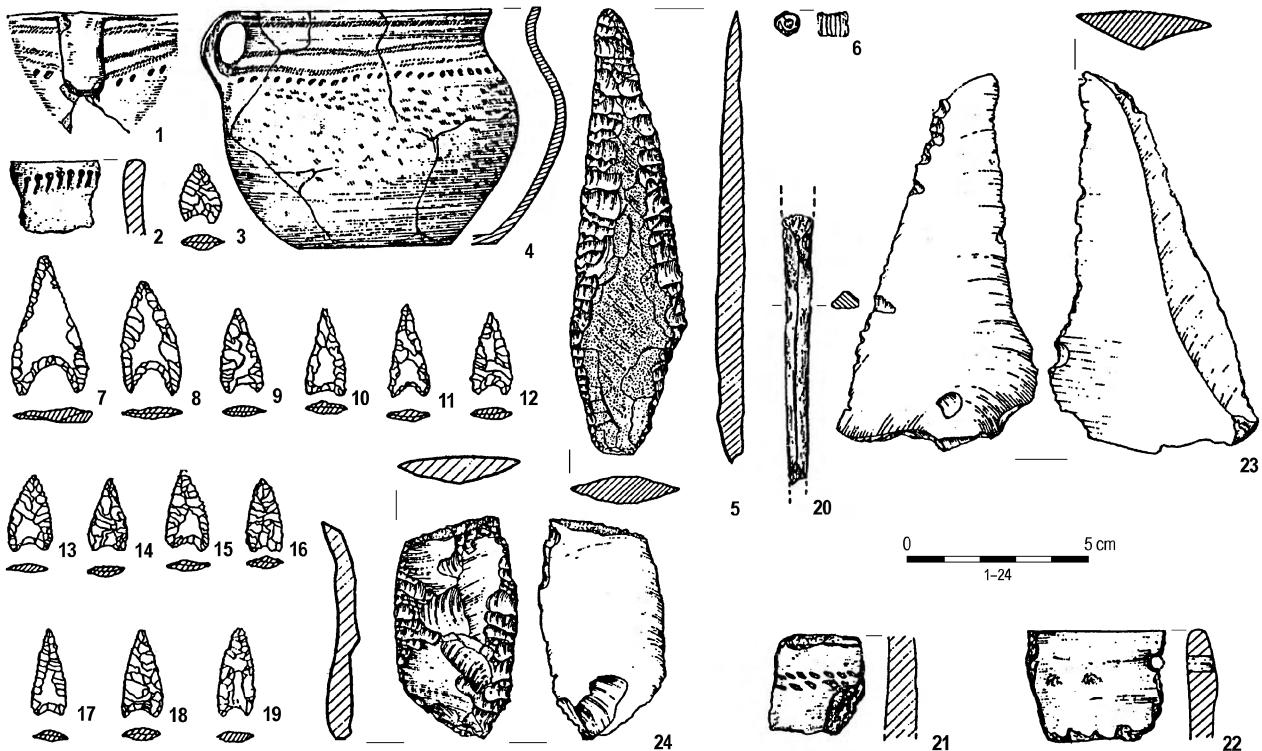

Ryc. 14. Kultura strzyżowska (?). Ostrówek: inwentarz ze zniszczonego grobu podkurhanowego (?) (A); Zdobunów: inwentarz grobu (B). Wg L. Gajewskiego 1972 (A) i T. Sulimirskiego 1968 (B)
 Fig. 14. Strzyżów culture (?). Ostrówek: inventory of a destroyed grave beneath barrow (?) (A); Zdobunów: inventory of a grave (B). After L. Gajewski 1972 (A) and T. Sulimirski 1968 (B)

Ryc. 15. Kultura mierzanowicka. Świniary Stare: plan i inwentarz grobu 9 (A); Złota: inwentarz grobu 3 (B); Sobów: znalezisko luźne z rejonu cmentarzyska (C); Wojciechowice: plan grobu 55 (D). Wg J. i A. Kraussów 1971 (A), W. Antoniewicz 1925 (B) oraz J. T. Bąbła 1987 (D). Rys. J. Ścibior (C)

Fig. 15. Mierzanowice culture. Świniary Stare: plan and inventory of grave 9 (A); Złota: inventory of grave 3 (B); Sobów: stray find from the area of a cemetery (C); Wojciechowice: plan of grave 55 (D). After J. and A. Kraussowie 1971 (A), W. Antoniewicz 1925 (B) and J. T. Bąbel 1987 (D). J. Ścibior del. (C)

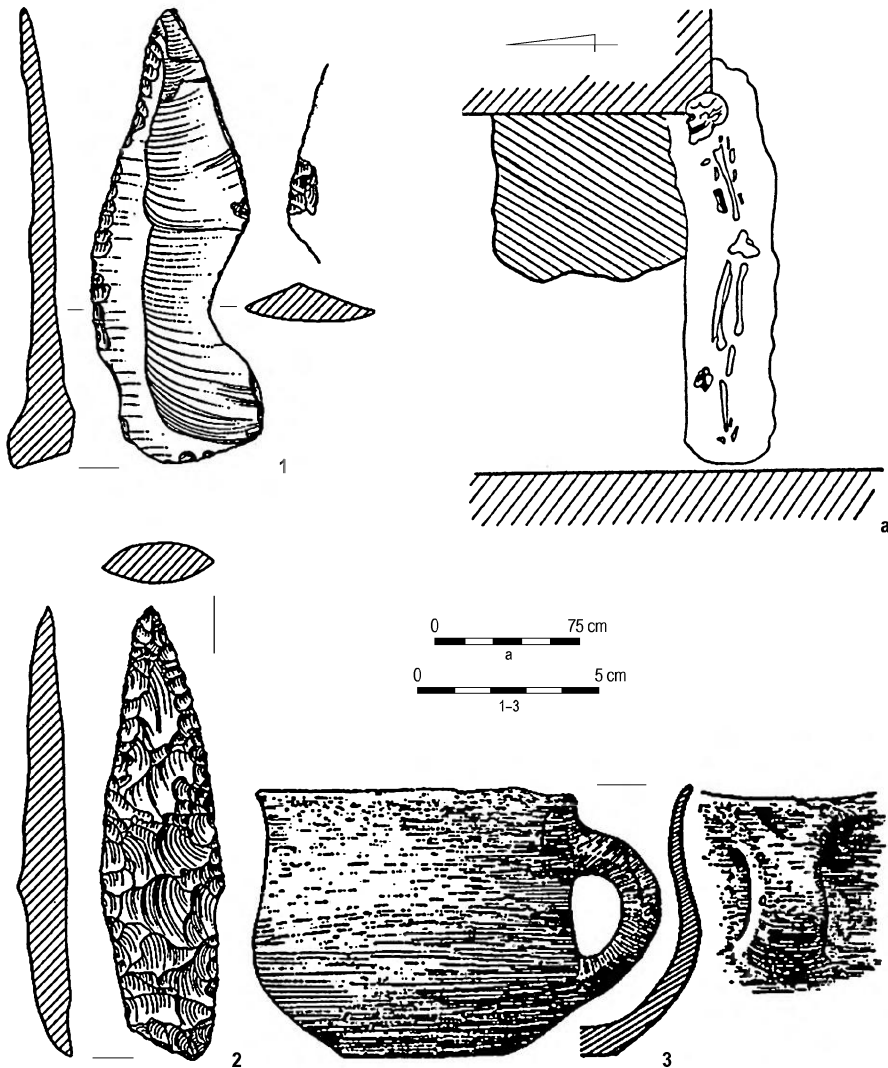
Ryc. 16. Kultura mierzanowicka. Wojciechowice: inwentarz grobu 55. Wg J. T. Bąbła 1987
 Fig. 16. Mierzanowice culture. Wojciechowice: inventory of grave 55. After J. T. Bąbel 1987

Spoza analizowanego obszaru, z południowego Podlasia, imponujący grot (Ryc. 18)¹⁶ pochodzi z przypadkowo odkrytego grobu bezceramicznego w Grodzisku, w którym zachował się fragment mocno wyrośniętej czaszki mężczyzny, noszącej ślady nalotu (miedzi?) po bliżej nieokreślonym przedmiocie (J. Głosik, K. Kowalski 1974, s. 92). Również rejon centralnej Polski dostarczył dwóch form o trójkątnym ostrzu z grobów bezceramicznych – w Zagórzycach i Eufemii (H. Wiklak

1959; 1969). Niejasna jest natomiast pozycja chronologiczno-kulturowa trzonkowatego okazu o ostrzu łukowato zaokrąglonym odkrytego na terenie Łodzi (H. Wiklak 1971, s. 58, ryc. 5)¹⁷.

¹⁶ Okaz mierzący 271 mm jest największym publikowanym tego typu płaszczem.

¹⁷ Płaszcz pochodzące z Polski centralnej są tematem odrębnego opracowania (B. Bargieł, J. Libera w druku).

Ryc. 17. Kultura mierzanowicka. S t o d o ł y: plan i inwentarz grobu podkurhanowego. Wg J. T. Bąbla 1998
 Fig. 17. Mierzanowice culture. S t o d o ł y: plan and inventory of a grave beneath barrow.
 After J. T. Bąbel 1998

Ryc. 18. Kultura mierzanowicka.
 Grodzisk – inwentarz grobu.
 Wg J. Głosika i K. Kowalskiego 1974
 Fig. 18. Mierzanowice culture.
 Grodzisk – inventory of a grave.
 After J. Głosik and K. Kowalski 1974

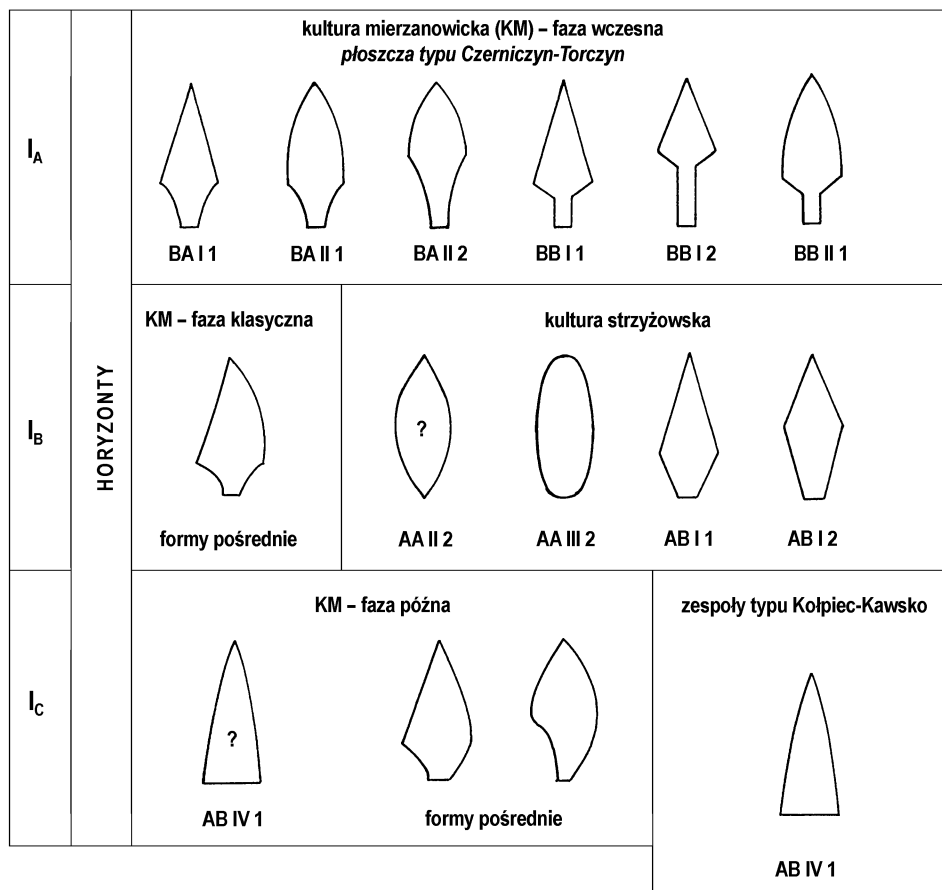
Datowanie poszczególnych faz rozwoju kultury mierzanowickiej, zwłaszcza dwóch najwcześniejszych, jest utrudnione z powodu braku dat ^{14}C . Poza nie zawsze pewną ceramiką autorzy ostatniej monografii tej kultury nie wykazali istnienia innych wyznaczników chronologicznych, a wręcz stwierdzili, że żaden zabytek ani cecha nie są podstawą do wyznaczenia fazy proto- i wczesnomierzanowickiej (por. S. Kadrow, J. Machnik 1997, s. 15, 31)¹⁸. W naszym przekonaniu rolę tę spełniają analizowane ostrza, jak te odkryte na cmentarzyskach w Czerniczynie i Torczynie, które na podstawie dwóch dat radiowęglowych (uzyskanych dla Czerniczyna) należy odnieść do wczesnej fazy kultury mierzanowickiej. Ich wzajemne podobieństwa były podstawą wydzieleniu płaszczy typu Czerniczyn-Torzyn, obejmujących formy zarówno smukłe jak i krępe, o wierzchołku trójkątnym lub liściowatym, z krótkim lub długim trzonkiem słabo lub dobrze wydzielonym (J. Libera 2001, s. 92, 127, ryc. 37). Uzyskano je z co najmniej 21 grobów, w tym 8 obiektów zniszczonych¹⁹. Zbiór grupuje ostrza stosunkowo jednorodne (por. tab. 1 i ryc.

19)²⁰, wykonane wyłącznie z surowców wołyńskich, o ostrzu trójkątnym i liściowatym i nasadzie w postaci słabo (BAI – 2 egz.; BAI – 5 egz.) lub dobrze wyodrębnionego trzonka (BBI – 6 egz.; BBI – 8 egz.). Uzu-

¹⁸ Np. dzban z Beremian raz zaliczony został do odmiany 2 typu A fazy protomierzanowickiej (por. S. Kadrow, J. Machnik 1997, s. 23, ryc. 3:16), innym razem do fazy gródeckiej (tamże, s. 42), którą należy synchronizować z fazą wczesną kultury mierzanowickiej. Wyznacznikiem fazy protomierzanowickiej ma być ornament sznurowy w postaci potrójnie odciśniętych linii (tamże, s. 15), ale w materiale stwierdzamy występowanie linii podwójnych typowych dla fazy wczesnej (tamże, ryc. 3:7.21). Również porównanie ceramiki z cmentarzyska Veselé z materiałami zespołu 2b osady babiogórskiej w Iwanowicach może budzić pewne zastrzeżenie (S. Kadrow, A. i J. Machnikowie 1992, s. 93) – por. S. Kadrow (1991, s. 46–47, tabl. V, VI, VIIa–e). Podobnie jest z zausznicami I typu Toćka odmiany a i b Machnika, które występują zarówno w fazie wczesnej, jak i klasycznej (S. Kadrow, J. Machnik 1997, s. 31, 70). Nadal brak jest obecnie podstaw do łączenia z krzemieniarsstwem wczesnobrązowym siekier czworosiecznych, np. okazu znalezionego w Gródku na Wołyniu (tamże, s. 31). Niejasna jest również kwestia pojawienia się ozdób z szabli dzika. Według cytowanych badaczy po raz pierwszy pojawiających się w fazie klasycznej (tamże, s. 56, 70), choć wiadomo, że znaleziono je w grobie fazy protomierzanowickiej w Kietru (tamże, s. 17).

¹⁹ Dane te dotyczą wyłącznie okazów znanych nam z ilustracji lub autopsji.

²⁰ Odnośnie do ich opisu i klasyfikacji zob. J. Libera 2001, s. 22–31.

Ryc. 19. Schemat typologiczny płaszczy z Małopolski i Wołynia (z Podolem). Wg J. Libery 2001

Fig. 19. Typology of projectile points from Little Poland and Volhynia (with Podolia). After J. Libera 2001

pełnione o znaleziska luźne (łącznie znane z ponad 190 stanowisk), wyznaczają najstarszą fazę pierwszego (I_A) horyzontu występowania płaszczy w Małopolsce oraz na Wołyniu i bez wątpienia należy je wiązać z warsztatami krzemieniarskimi ośrodka wołyńskiego (Ryc. 20–23). Do zbioru tego należy zaliczyć również kolejne formy o niezachowanej części wierzchołkowej.

Użytkownikami tych płaszczy była ludność, która pozostawiła m. in. groby bezceramiczne ze zmarłymi ułożonymi na prawym lub lewym boku, z dość mocno podkurczonymi nogami. Zjawisko to należy odnieść do wczesnej fazy osadnictwa kultury mierzanowickiej zarówno w Małopolsce (np. Czerniczyn, Strzyżów), na Wołyniu (m. in. Torczyn, Łyszcze, Zdołbica), jak i na Ziemi Sieradzkiej (Eufemia, Zagórzycy) oraz Podlasiu (Grodzisk). Na Wołyniu odpowiadają one tzw. grupie (kulturze) gródecko-zdołbickiej, którą początkowo w literaturze polskiej uważano za grupę pokrewną lub też wschodni wariant kultury Chłopice-Veselé (J. Machnik 1978, s. 32, 79; 1987, s. 153). Następnie traktowana była jako wschodnia grupa fazy protomierzanowickiej i wczesnej fazy kultury mierzanowickiej (S. Kadrow, A. i J. Machnikowie 1992, s. 95–99; S. Kadrow 1995, s. 21). Stanowisko to zostało ostatnio nieco zweryfikowane przez S. Kadrowa i J. Machnika, którzy kulturę gródecko-zdołbicką uważają za „wschodni” wariant fazy wczesnomierzanowickiej, wyłączając z niej materiały podfazy zdołbickiej, należące według nich do kultury strzyżowskiej (S. Kadrow, J. Machnik 1997, s. 50, 139–140).

Interesujący inwentarz uzyskano ze zniszczonego grobu w Radomiu-Malczowie, wyposażonego w liściowate płaszcze z trzonkiem, zgrzebło oraz obuboczny wiórowiec drapaczowaty (Ryc. 11). Ten ostatni nawiązuje do narzędzia wiórowego odkrytego w grobie 11/63 z Krakowa-Nowej Huty, koło „Kopca Wandy”, datowanego na fazę protomierzanowicką (R. Hachulska-Ledwos 1967, tabl. I:4; S. Kadrow, J. Machnik 1997, s. 15, ryc. 67:1).

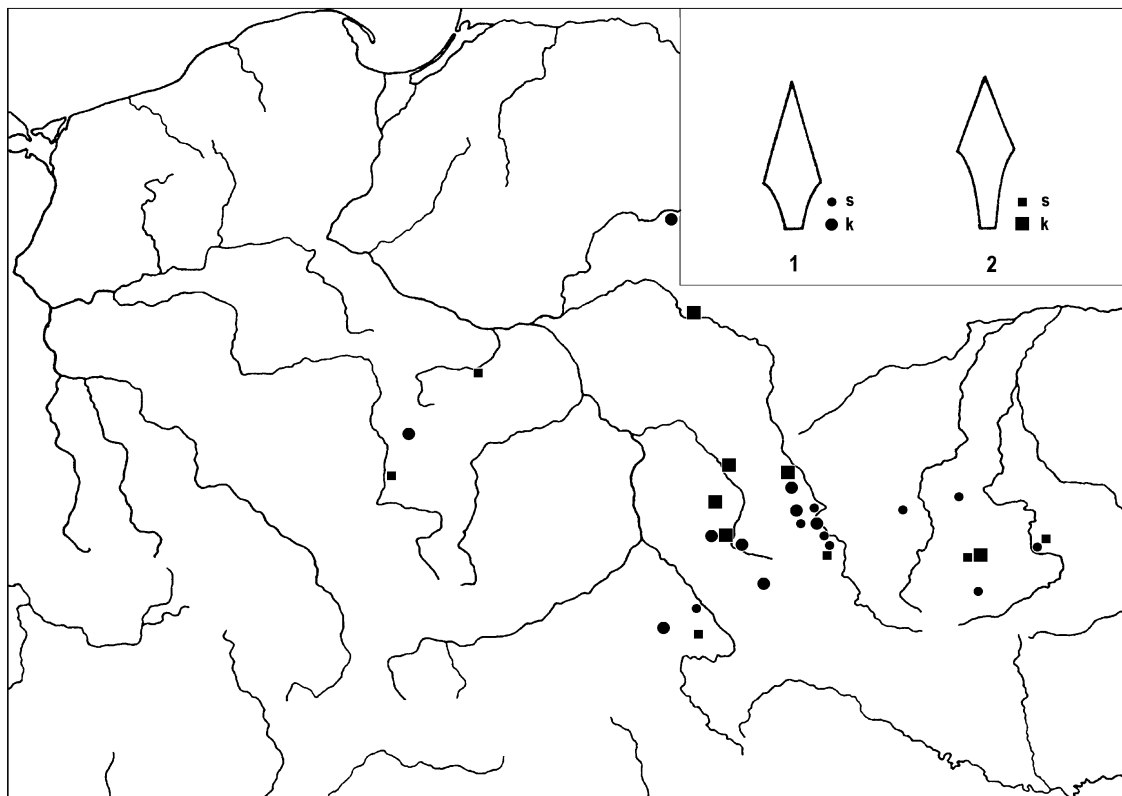
W trakcie rozwoju fazy klasycznej kultury mierzanowickiej na terenie pogranicza Wołynia i Lubelszczyzny pojawiła się nowa jednostka – kultura strzyżowska (m. in. S. Kadrow, J. Machnik 1997, s. 54, 76). Pomimo licznych zarejestrowanych stanowisk tej kultury ciągle dysponujemy zbyt skromną bazą źród-

łową, niepozwalającą na pewne przypisanie jej określonych płaszczy²¹. Jedynymi znaleziskami pochodzącymi z zespołów zwartych są dwa okazy odkryte na stan. II w Raciborowicach-Kolonii – reprezentujące niewielkie ostrza podowalne (AAIII) z grobu 23 i pięcioboczne (ABI) z grobu 25 (Ryc. 6A.B).

Zbliżone płaszcza pięcioboczne znane są ze zniszczonego obiektu – prawdopodobnie podkurhanowego – z Ostrówka (Ryc. 14A), z bezceramicznego grobu ze Zdołbunowa (Ryc. 14B) oraz jako znalezisko luźne z cmentarzyska w Torczynie (Ryc. 4A4). Ponadto z rejonu nekropoli w Raciborowicach-Kolonii pochodzi kolejny okaz liściowaty sklasyfikowany w typie AII (Ryc. 6B). Niemalże analogiczne ostrze uzyskano z kurhanu kultury trzcinieckiej z Majdanu-Lipne (por. S. Berezans’ka, G. Ohrimenko, V. Pâsec’kij 1987, ryc. 4:11).

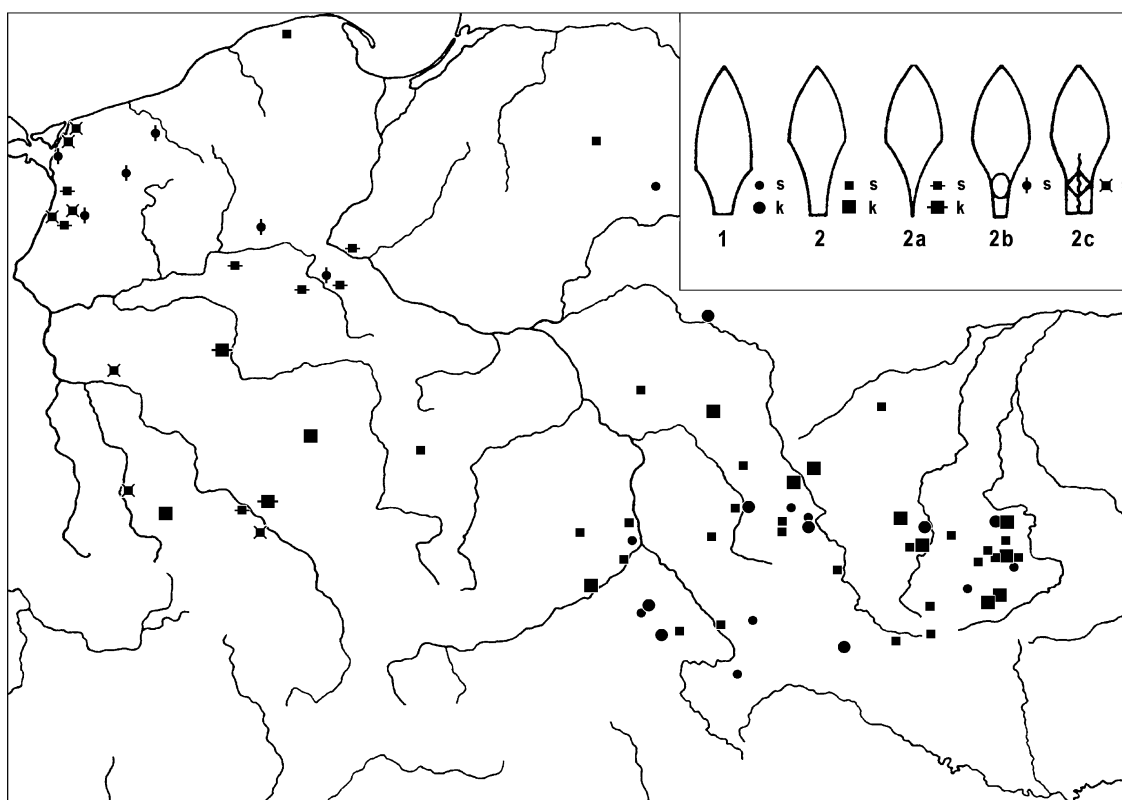
W tym samym czasie ludność kultury mierzanowickiej użytkowała odmienne płaszcza – o jednej krawędzi wierzchołka prostej, drugiej lekko wypukłej oraz zróżnicowanym podcięciu trzonka – stanowiące formy pośrednie w systematyce J. Libery (2001, s. 31). Ostrza takie odkryto w grobie 9 w Świniarach Starych (Ryc. 15A) oraz w jamie 83 w Iwanowicach, obiektach uważanych za zespoły wzorcowe fazy klasycznej tej kultury (por. S. Kadrow, J. Machnik 1997, s. 67–68; S. Kadrow

²¹ Obecnie z Polski znanych jest 18 cmentarzysk (z 10 miejscowości) ludności kultury strzyżowskiej, na których odkryto 86 grobów (por. B. Bargieł, J. Libera 2004a; 2004b).

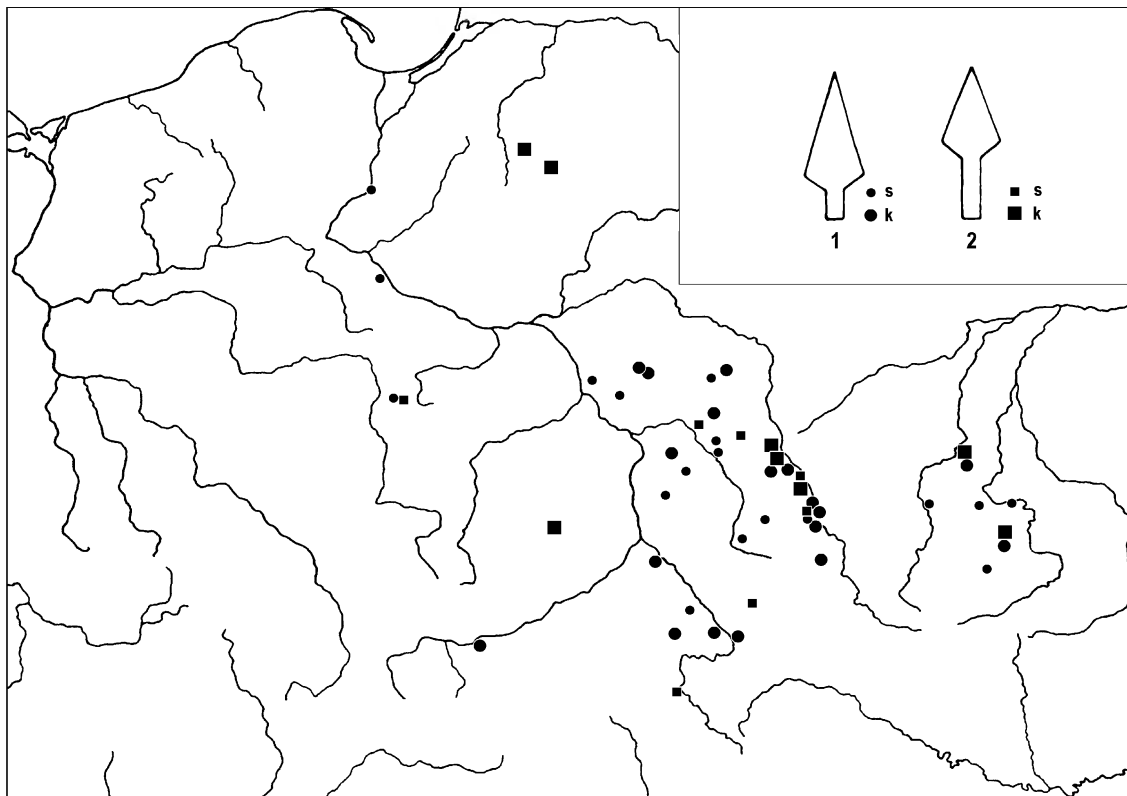
Ryc. 20. Rozprzestrzenienie płoszczy o nasadzie w postaci słabo wyodrębnionego trzonka o wierzchołku trójkątnym (BAI) na obszarze Polski i Wołynia – okazy o trzonku: krótkim (1) i długim (2); s – smukłe, k – krępe. Wg J. Libery 2001

Fig. 20. Dispersion of triangular projectile points with a weakly distinguished tang (BAI) in the territory of Poland and Volhynia – specimens with a short tang (1) and a long tang (2); s – lean, k – bulky. After J. Libera 2001

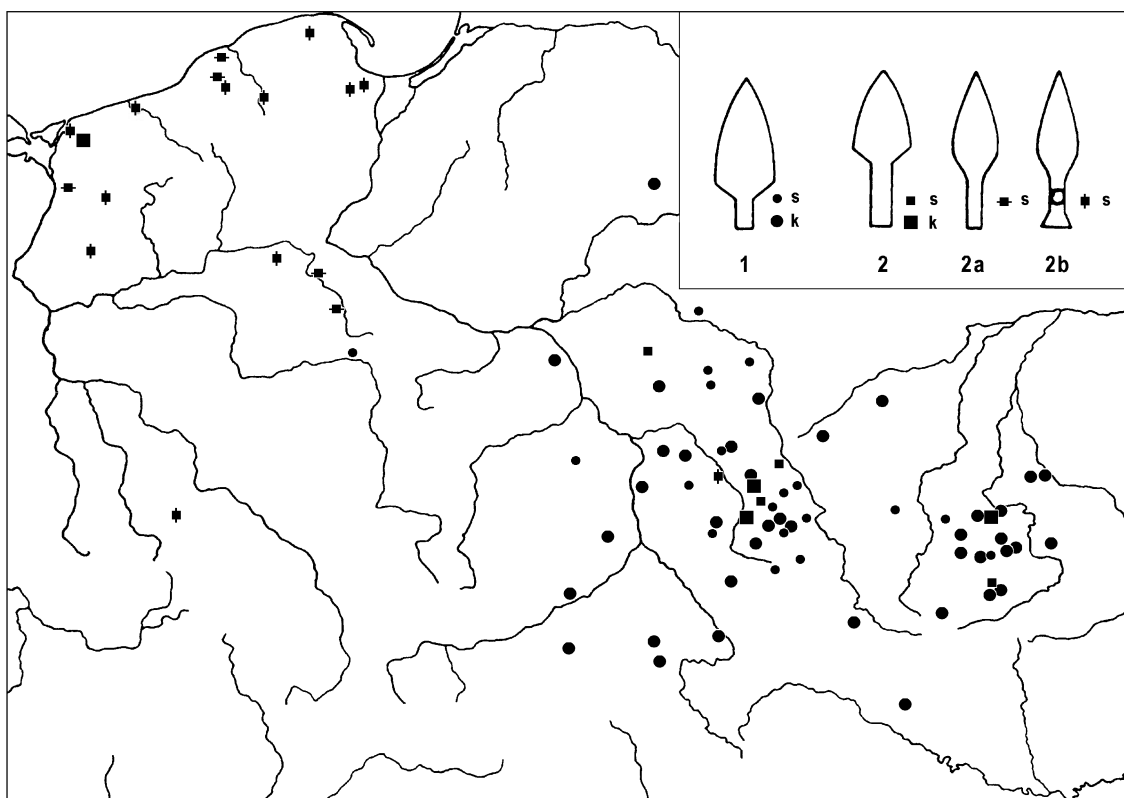
Ryc. 21. Rozprzestrzenienie płoszczy o nasadzie w postaci słabo wyodrębnionego trzonka o wierzchołku liściowatym (BAII) na obszarze Polski i Wołynia – okazy o trzonku: krótkim (1) i długim (2); a – o nasadzie „iglicowatej”, b – o nasadzie trzpieniowatej, c – o nasadzie przegrubionej „ze szwem”; s – smukłe, k – krępe. Wg J. Libery 2001

Fig. 21. Dispersion of leaf-shaped projectile points with a bottom part in the form of weakly distinguished tang (BAII) in the territory of Poland and Volhynia – specimens with a short tang (1) and a long tang (2): a – with a “spiky” bottom, b – flat-ended, c – having an overbulging bottom with a “seam”; s – lean, k – bulky. After J. Libera 2001

Ryc. 22. Rozprzestrzenienie płoszczy o nasadzie w postaci dobrze wyodrębnionego trzonka o wierzchołku trójkątnym (BBI) na obszarze Polski i Wołynia – okazy o trzonku: krótkim (1) i długim (2); s – smukłe, k – krępe. Wg J. Libery 2001

Fig. 22. Dispersion of triangular projectile points with a bottom part in the form of clearly distinguished tang (BBI) in the territory of Poland and Volhynia – specimens with a short tang (1) and a long tang (2); s – lean, k – bulky. After J. Libera 2001

Ryc. 23. Rozprzestrzenienie płoszczy o nasadzie w postaci dobrze wyodrębnionego trzonka o wierzchołku liściowatym (BBII) na obszarze Polski i Wołynia – okazy o trzonku: krótkim (1), długim (2), długim z liściem lancetowatym (2a) oraz długim o nasadzie trzpieniowatej w kształcie „rybiego ogona” (2b); s – smukłe, k – krępe. Wg J. Libery 2001

Fig. 23. Dispersion of leaf-shaped projectile points with a bottom part in the form of clearly distinguished tang (BBII) in the territory of Poland and Volhynia – specimens with a short tang (1) and a long tang (2), lancelet-shaped with a long tang (2a), and with a long tang and a bottom part in the shape of a “fish tail” (2b); s – lean, k – bulky. After J. Libera 2001

2000, s. 143). Te asymetryczne ostrza kultury mierzanowickiej wyznaczają środkową fazę pierwszego (I_B) horyzontu występowania płoszczy w Małopolsce i na Wołyniu, których produkcję oparto na miejscowych surowcach, w tym w znacznej mierze pochodzących z ziem polskich.

Nieco odmienne formy również asymetryczne bez wydzielonego trzonka odkryto w bogato wyposażonym grobie 55 w Wojciechowicach (Ryc. 16), uważanym za reprezentatywny dla późnej fazy kultury mierzanowickiej (S. Kadrow, J. Machnik 1997, s. 85). Zbliżone egzemplarze stanowiły wyposażenie pochówku ze zniszczonego grobu 3 ze Złotej (Ryc. 15B) oraz grobu z Gródka na Wołyniu (Ryc. 8A). Nawiązuje do nich liściowate płoszcze o lekko jednobocznie podciętej nasadzie i skośnie uformowanej podstawie z wyposażenia kurhanu 2 w Stodołach (Ryc. 17), odkryte obok m. in. niezdobionego kubka, który znajduje analogie wśród naczyń fazy klasycznej kultury mierzanowickiej (S. Kadrow, J. Machnik 1997, ryc. 23:12). Formy smukłe i krępe, w postaci znalezisk luźnych, zarejestrowano przede wszystkim w międzyrzeczu Wisły i Bugu, w stopniu mniejszym w dorzeczu górnych odcinków Wisły i Sanu oraz Horynia. Listę asymetrycznych płoszczy o jednobocznie podciętej nasadzie należy poszerzyć o niezbyt duże, bardziej krępe formy o wierzchołku laurowatym. Okaz taki pochodzi m. in. ze zniszczonego grobu z cmentarzyska w Sobowie (Ryc. 15C), które datowane jest na późną fazę kultury mierzanowickiej na podstawie znalezionej tam zausznicy grupy Ic w systematyce J. Machnika (por. S. Kadrow, J. Machnik 1997, s. 99; S. Kadrow 2000, s. 143; 2001, s. 99). Znacznie bardziej asymetryczne „groty” odkryto na powierzchni stan. III w Wojciechowicach oraz w Złotej²². Reasumując, przytoczone ostrza wydają się wyznaczać późną fazę pierwszego (I_C) horyzontu występowania płoszczy na terenie Małopolski oraz na Wołyniu i należy je wiązać z osadnictwem fazy późnej kultury mierzanowickiej (por. J. Libera 2001, mapa 14).

Niewiele można powiedzieć o lokalizacji płoszczy w stosunku do szkieletu, ponieważ dysponujemy zbyt małą serią znalezisk dobrze udokumentowanych, pochodzących z zaledwie 9 obiektów. Płoszcza spoczywały tam w różnych miejscach: przy głowie (Czerniczyn, grób XI – ryc. 2a), na żebrach (Radom-Malczów)²³, przy kościach miednicy (Czerniczyn, grób III – ryc. 1Ba; Rusiłów), przy kolanach (Torczyn, grób 2 – ryc. 4Cb), udzie (Strzyżów – ryc. 3Aa), stopach (Torczyn, grób 10) lub ogólnie przy nogach (Wojciechowice) zmarłego. W przypadku Świniar Starych autorzy badań dość sugestywnie opisują pozycję: (...) *wbity ukośnie pomiędzy udami grot oszczepu oraz dwa grociki strzał znalezione w pozycji pionowej po obu stronach golenia prawej nogi* (J. i A. Kraussowie 1971, s. 110).

Również korelacje między płcią i wiekiem zmarłego nie wykazują zależności. W trzech przypadkach płoszcza znaleziono wraz ze zwłokami mężczyzn w wieku 40–50 lat i około 60 lat (Czerniczyn, groby III i XI, Raciborowice-Kolonia, grób 23) lub też wyposażano w

nie osobniki określone jako „dorosłe” (Torczyn, groby 2 i 10, Świniary Stare, grób 9, Strzyżów, grób 9).

Reasumując, należy stwierdzić, że płoszcza krzemienne pojawiają się we wczesnej fazie kultury mierzanowickiej. Występują one w grobach bezceramicznych z dość mocno podkurczonymi zwłokami. Ich wzajemne podobieństwa stały się podstawą wydzielenia płoszczy typu Czerniczyn-Torczyn. W trakcie rozwoju fazy klasycznej kultury mierzanowickiej tego typu narzędzia w kulturze strzyżowskiej należą do rzadkości. Ze znalezisk zwartych pochodzą tylko z jednego stanowiska, gdzie reprezentują typ podowalny i pięcioboczny. W kulturze mierzanowickiej występują w tym czasie formy asymetryczne wykonane z miejscowych surowców zaliczone do form pośrednich. Również formy asymetryczne bez wydzielonego trzonka występują w późnej fazie tej kultury, choć jest to okres, kiedy płoszcza, jak się wydaje, zostają zastąpione przez inne narzędzia wielofunkcyjne, jakimi są noże sierpowate.

Problemem niezmiernie trudnym jest kwestia użytkowania narzędzi bifacjalnych przez społeczności kultury trzcinieckiej i lużyckiej. Biorąc pod uwagę znajomość techniki retuszu dwustronnego (np. płaskie soczewkowate siekiery) nie można wykluczyć, że ludność tych kultur znała i potrafiła wyrabiać płoszcza krzemienne. Niemniej, w przypadku analizowanych form jest wielce prawdopodobne, że w obu tych jednostkach taksonomicznych mamy do czynienia z wtórnym zaadaptowaniem ostrzy.

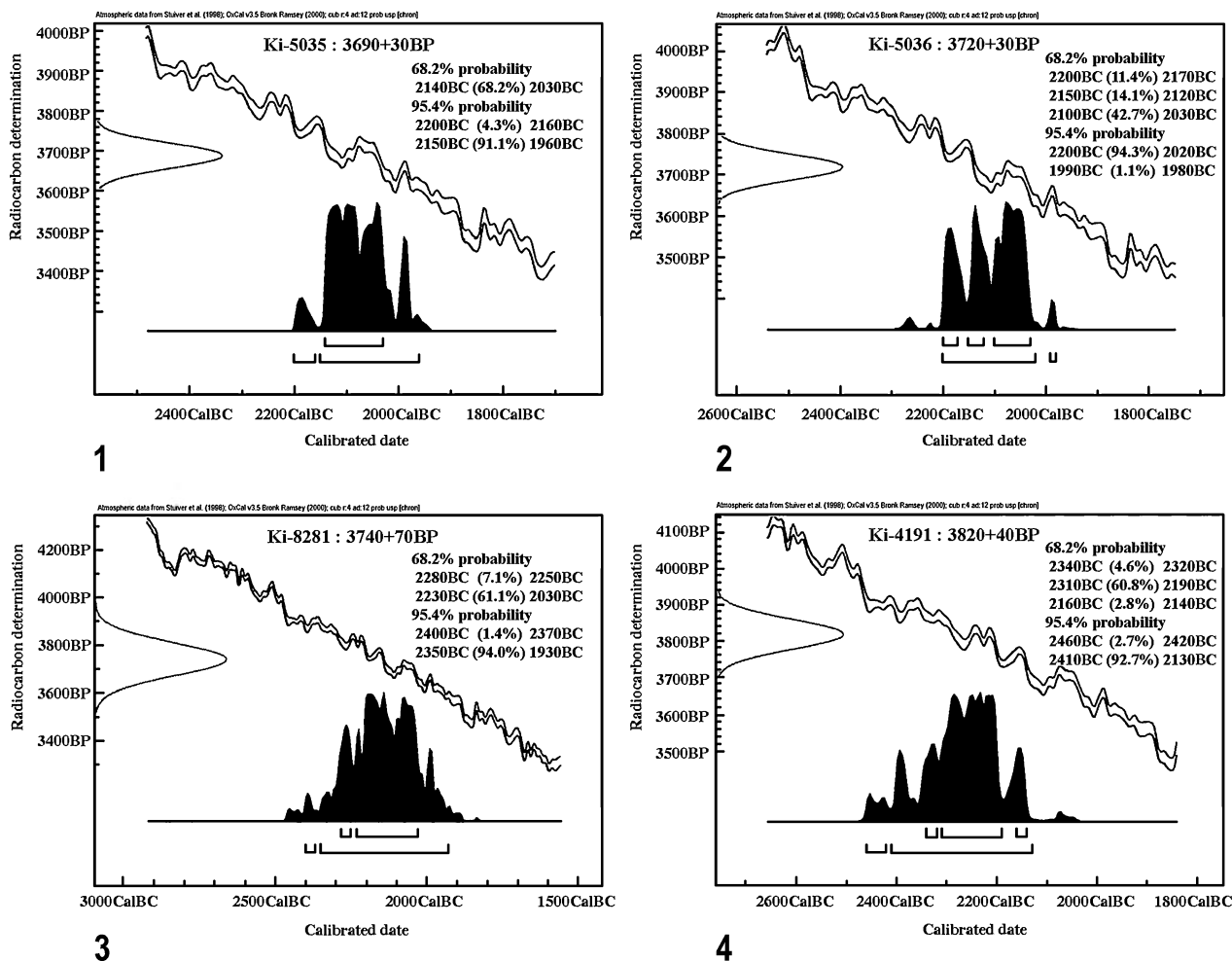
Pojawianie się krzemiennych płoszczy na ziemiach Polski i zachodniej Ukrainy następowało w różnym czasie, miejscu i nasileniu, co zależne było m. in. od tradycji kulturowych społeczności zamieszkujących określone tereny, jak i skali oddziaływań ośrodków wytwarzających te narzędzia (por. J. Libera 2001, s. 101–114, ryc. 36). Dla Wołynia, Polesia, Małopolski, Mazowsza, Podlasia i Ziemi Sieradzkiej będą to przede wszystkim pracownie wołyńskie, w stopniu znikomym – w późniejszym okresie – uzupełniane wyrobami z surowców rodzimych²⁴.

Problem genezy bifacjalnych ostrzy produkowanych w pracowniach wołyńskich nie doczekał się gruntownych studiów, głównie dlatego, że nadal wiele kontrowersji budzi sposób ich taksonomicznego przyporządkowania. Wytwarzane tam smukłe i krępe trzonkowate płoszcza o trójkątnych lub liściowatych ostrzach oraz ich odpowiedniki o słabo wydzielonych trzonkach – nazywane płoszczami typu Czerniczyn-Torczyn – należy zapewne wiązać z ludnością tzw. grupy gródecko-zdoł-

²² Niemal identyczne płoszcza odkryto na cmentarzyskach kultur: nitrzańskiej (Holešov, grób 280 – J. Ondráček, L. Šebela 1985, tabl. 26:18) oraz protounietyckiej (Božice, grób 1 – L. Šebela 1998, tabl. 1:7).

²³ Dane z archiwum Muzeum im. Jacka Malczewskiego w Radomiu, za udostępnienie których autorzy dziękują P. mgr. Wojciechowi Twardowskiemu.

²⁴ Brak jest podstaw w doszukiwaniu się oddziaływań ośrodka jutlandzkiego na terenie Małopolski (por. S. Kadrow 2001, s. 147, ryc. 38), gdzie występują zupełnie odmienne formy płoszczy (sztyletów).

Ryc. 24. Rozkłady sum prawdopodobieństw oznaczeń ¹⁴C wczesnej fazy kultury mierzanowickiej: 1 – Czerniczyn, grób III, 2 – Czerniczyn, grób XI, 3 – Szpikołosy Kolonia, osada, 4 – Świeruszczów Kolonia, osada

Fig. 24. The arrangement of the sums of probabilities of the dates ¹⁴C of early phase of the Mierzanowice Culture: 1 – Czerniczyn, grave III, 2 – Czerniczyn, grave XI, 3 – Szpikołosy Kolonia, settlement, 4 – Świeruszczów Kolonia, settlement

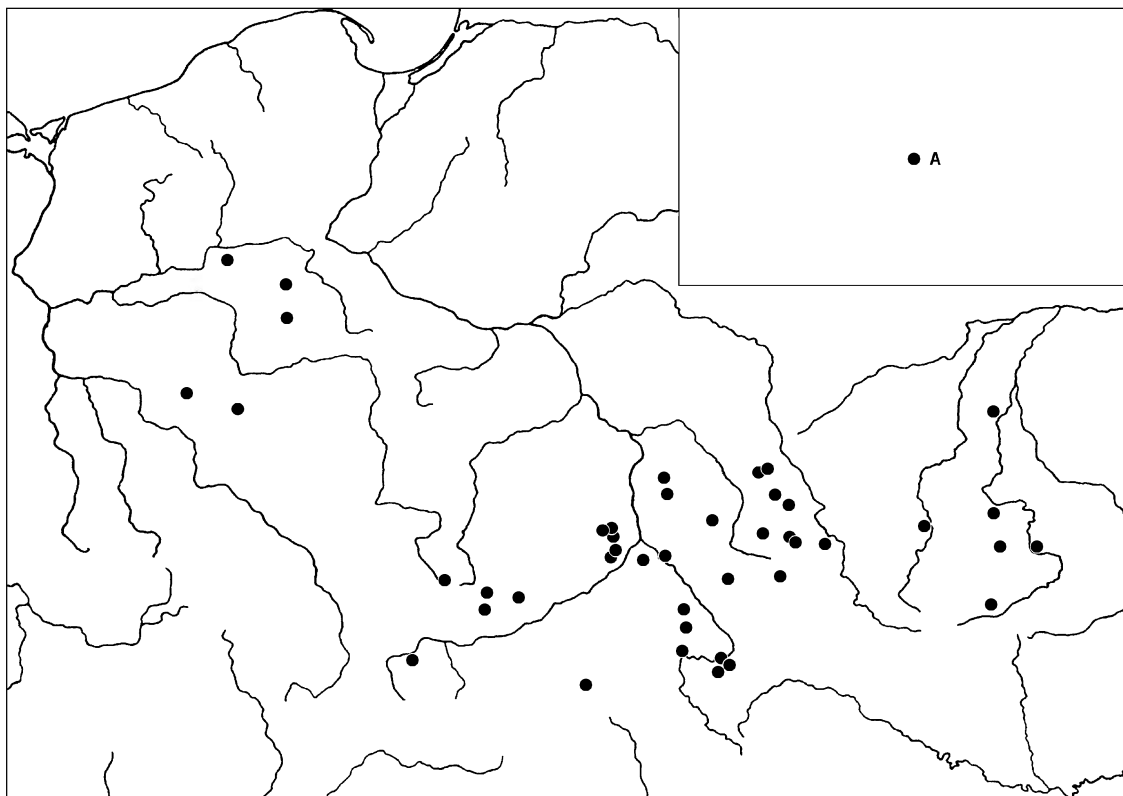
bickiej kultury mierzanowickiej na terenie Wołynia. W Małopolsce ich obecność należałoby łączyć z horyzontem bezceramicznych skurczonych pochówków tej kultury, które na podstawie niekalibrowanych dat radiowęglowych (por. J. Libera 2001, s. 79) uzyskanych z cmentarzyska w Czerniczynie (1770 ± 30 lat BC oraz 1740 ± 30 lat BC) oraz z podobnych obiektów (pozbawionych jednak płaszczy) odkrytych w Szpikołosach Kolonii (1790 ± 70 lat BC) i w Świeruszczowie Kolonii, stan. 28 (1870 ± 40 lat BC), generalnie można odnieść do drugiej ćwierci XVIII stulecia BC i synchronizować z wczesną fazą kultury mierzanowickiej (Ryc. 24). Byłby to okres, kiedy najprawdopodobniej ludność „gródecko-zdołbicka” zapoczątkowała produkcję tego typu płaszczy w ośrodku wołyńskim.

Wszystkie znane nam egzemplarze wykonane zostały z surowca wołyńskiego. Najlepiej rozpoznany „zagłębem krzemiennym” jest obszar międzyrzecza górnych odcinków Styru i Horynia, ciągnący się od Kostopola poprzez Równe, Zdołbunów i Dubno do Krzemieńca. Zapewne owych „grotów” dostarczały ośrodki produkcyjne zlokalizowane na terenie Dermania, Gródka, Lipy, Mirohoszczy, Narajowa czy Oleksyna Małego (m. in. A. Cynkałowski 1961, s. 3–4; J. Głosik

1962, s. 178; Ī. K. Svěšnikov, 1967, s. 224–225, ryc. 2; I. K. Svešnikov, V. Konoplâ 1977, s. 370–371; S. Berzans’ka, V. Pâsec’kij 1978, s. 52).

Kolejny etap rozprzestrzenienia płaszczy na terenie ziem polskich wyznaczają zdecydowanie mniej liczne materiały z późniejszych faz rozwoju kultury mierzanowickiej. Wydaje się, że wraz z początkiem fazy klasycznej tej kultury kończy się masowy import form regularnych z pracowni wołyńskich. Ich miejsce zajmują formy asymetryczne: trzonkowate w fazie klasycznej (np. Świniary Stare) oraz bez wydzielonych trzonek w fazie późnej (m. in. Wojciechowice), wykonane z surowców lokalnych: pasiastego, świeciechowskiego, czekoladowego oraz jurajskiego, stanowiące niezbyt udaną próbę lokalnej produkcji (Ryc. 25). W świetle przytoczonych tu materiałów trudno jest się zgodzić ze stwierdzeniem, że masowa produkcja „grotów” trzonkowatych miała miejsce w fazie późnej tej kultury (S. Kadrow 1995, s. 79; S. Kadrow, J. Machnik 1997, s. 129).

Z wytwórczością krzemieniarską kultury mierzanowickiej wiąże się nierozdzielnie problem wyróżnionych przez M. Wyszomirskiego (1975, s. 91–98, ryc. 5) tzw. grotów typu strzyżowskiego, nawiązujących do wydzielonych wcześniej przez L. Kozłowskiego grotów typu

Ryc. 25. Rozprzestrzenienie płoszczy o formie pośredniej (A) na obszarze Polski i Wołynia. Wg J. Libery 2001
 Fig. 25. Dispersion of projectile points of transitional type (A) in the territory of Poland and Volhynia. After J. Libera 2001

nadbużańskiego. Obraz ten został utrwalony w kolejnych syntezach, m. in. J. Machnika (1978, s. 76, ryc. 31), W. Hensla (1988, mapka XXII), A. Kości (1991, ryc. 9[e]) i S. Kadrowa (1995, s. 79, ryc. 27; 1997, ryc. 3). Pod pojęciami tymi kryją się różne odmiany trzonkowatych płoszczy o ostrzu liściowatym bądź trójkątnym oraz formy lancetowate, wykonane zapewne w większości z surowca wołyńskiego – *de facto* są to płoszcza typu Czerniczyn-Torczyń, których rozprzestrzenienie w pełni pokrywa się z zasięgiem kultury mierzanowickiej (por. J. Machnik 1978, ryc. 12, 13)²⁵.

Niewyjaśniona dotychczas jest kwestia użytkowania płoszczy przez społeczności kultur zamieszkujących analizowany obszar po ludności mierzanowickiej i strzyżowskiej. Zgeometryzowane formy o obrysie bardzo wydłużonego trójkąta równoramiennego (typ ABIV wg Libery) odkryto w zespole grobowym w Ostrowie w rejonie Lwowa (Ryc. 8C). Poza analizowanym obszarem podobne ostrze uzyskano z grobu 3 w Kawsku z dorzecza górnego Dniestru (T. Sulimirski 1968, s. 132, tabl. 11:4), z cmentarzyska zaliczanego do tzw. zespołów typu Kołpiec-Kawsko na Wołyniu (por. S. Kadrow, J. Machnik 1997, s. 52, 149). Z ziem polskich podobny okaz pochodzi z nasypu kurhanu 24 w Tyszowcach (J. Kuśnierz 1987, s. 13, ryc. 2c; J. Libera 2001, tabl. Vb)²⁶. W postaci znalezisk luźnych znane są zarówno z Wołynia jak i z obszaru wschodniej Małopolski (por. J. Libera 2001, mapa 7).

Dotychczasowe studia nad wytwórczością krzemienną kultury trzcinieckiej bardzo różnie przedstawiają znajomość techniki bifacjalnej wśród jej ludności, a tym

samym i możliwość produkcji różnorodnych ostrzy²⁷. Problemem wzbudzającym najwięcej kontrowersji jest obiektywny dobór źródeł. Uchwycenie prawideł bardzo złożonego obrządku pogrzebowego towarzyszącego sypaniu mogił stanowi zapewne klucz do poznania inwentarzy znajdujących w nasypach kopców tej kultury. Obecność materiałów nieceramicznych w płaszczach kurhanów, zwłaszcza w przypadkach, kiedy w ich obrębie oraz otoczeniu stwierdzono pojedyncze starsze źródła pradziejowe (np. ceramikę), interpretowana jest najczęściej jako mechaniczna domieszka, która dostała się do nasypu kopca w czasie jego sypania i przy analizie materiałów bardzo często jest pomijana. Do nielicznych należą badacze, którzy dopuszczają synchroniczność tak depozowanych na różnych poziomach zabytków. Mając na uwadze specyficzny charakter obrządku pogrzebowego, polegający m. in. na celowym niszczeniu naczyń i wrzucaniu ich w różnych miejscach przestrzennych w stosunku do właściwego poziomu pochówku (A. Gardawski

²⁵ Należy zdecydowanie podkreślić, że dotychczas w żadnym pewnym zespole grobowym kultury strzyżowskiej na Wołyniu i na Lubelszczyźnie nie odkryto płoszczy trzonkowatych (por. B. Bargieł, J. Libera 2004a; B. Bargieł, w druku).

²⁶ Okaz ten we wstępnym sprawozdaniu został określony jako fragment sierpa (J. Kuśnierz 1987, s. 11, ryc. 2; także H. Taras 1995, s. 79). Tymczasem jego regularny trójkątny obrys znajduje analogie wyłącznie w grupie płoszczy. Brakującym elementem w tym narzędziu jest niewątpliwie odłamany wierzchołek, natomiast płaszczynowa nasada może być albo wynikiem złamania trzonka, albo też została uformowana poprzez kurtyzowanie – w obecnej postaci krawędzie oraz naroża są intensywnie zagładzone, wręcz zaokrąglone (od oprawy?).

²⁷ Por. przegląd badań dla międzyrzecza Wisły, Bugu i Sanu w pracach H. Taras (1995, s. 81; 1997, s. 175–176).

1951, s. 57–58; R. Rogozińska 1961, s. 47; A. Kempisty 1978, s. 345; E. Kłosińska 1997, s. 117; M. Florek, H. Taras 2003, s. 53), jest rzeczą zrozumiałą, że jednym z wielu elementów tego rytuału mogło być również deponowanie i darów pozaceramicznych²⁸.

Lista kopców z ziem polskich, w nasypach których odkryto płaszcz, jest stosunkowo skromna. Z badanego obszaru będzie to Guciów oraz wspomniane wyżej Tyszowce, z Polski centralnej – Łubna. Z powierzchni kurhanu XIX w Guciowie (R. Rogozińska-Goszczyńska 1965, s. 94) uzyskano trzonkowaty okaz o trójkątnym wierzchołku należący do typu BAI (por. J. Libera 2001, tabl. VIIId)²⁹, z Tyszowiec z kopca 24 – ostrze podtrójkątne (por. J. Libera 2001, tabl. Vb). W Łubnej w kurhanie 6 znaleziono natomiast bardzo małe, nieforemne płaszczki liściowate o nasadzie zakończonej liniową (kurtyzowane?) podstawą (A. Gardawski 1951), zaliczone do typu ABII³⁰. Listę znalezisk należy poszerzyć o kolejny liściowaty smukły egzemplarz bez wyodrębnionej podstawy – zaklasyfikowany do typu AAI – odkryty w kopcu kultury wschodniotrzcinińskiej z miejscowości Majdan-Lipne (por. S. Berezanska, G. Ohrimenko, V. Pâsec'kij 1987, s. 53, ryc. 4:11)³¹.

Z tego krótkiego przeglądu wynika, że każde z wymienionych ostrzy reprezentuje odmienną formę, mającą odpowiedniki (poza Łubną) w materiałach wcześniejszych kultur. Dla znaleziska z Guciowa analogii można się doszukiwać w grupie płaszczki typu Czerniczyn-Torczyn, typowych dla osadnictwa kultury mierzanowickiej, dla Tyszowiec – w zespołach Kołpiec-Kawsko, do zabytku z Majdanu-Lipne – pośród okazów kultury stryżowskiej. Najtrudniej jest wskazać pewne odniesienia kulturowo-chronologiczne dla ostrza z Łubnej.

Wobec stwierdzonej obecności ceramiki kultury mierzanowickiej na cmentarzyskach w Guciowie i Tyszowcach, a także Łubnej, wiek znalezionych tam płaszczki można by korelować z tą kulturą. Niemniej ich obecność w nasypach kurhanów kultury trzcinińskiej nie musi być koniecznym traktowana jako obca domieszka³². Biorąc pod uwagę znajomość wśród społeczności tej kultury techniki bifacjalnej (noże sierpowate, płaskie dwuścienne siekiery), jest wielce prawdopodobne, że i płaszczki krzemienne mogą być jej wytworem. Nie można jednak wykluczyć, że w przypadku tych kilku kopców mamy do czynienia z wtórnym użyciem ostrzy przez ludność kultury trzcinińskiej³³. Przyjmując taki punkt widzenia, chronologię tych depozytów (ale nie czas wytworzenia narzędzi) należałoby odnieść do schyłku fazy BA₂ lub początku fazy BB₁ według Reineckego, na ten bowiem okres datowane są kopce z Łubnej i Tyszowiec (m. in. J. Dąbrowski 1972, zest. 2; E. Kłosińska 1987, s. 50–51).

Prezentowane w literaturze ukraińskiej różne odmiany płaszczki przypisywane kulturze wschodniotrzcinińskiej często pochodzą ze stanowisk wielokulturowych, a ponieważ znajdują one wierne odpowiedniki w inwentarzach kultur poprzedzających osadnictwo II okresu epoki brązu, ze zrozumiałych względów budzą szereg

wątpliwości, podobnie jak wspomniane wyżej znaleziska z ziem polskich. Mimo to wśród badaczy ukraińskich panuje zgodne przekonanie o masowym wykorzystaniu skał krzemionkowych przez ludność kultury trzcinińskiej do wyrobu szeregu narzędzi, w tym i różnorodnych płaszczki (m. in. S. Berezanska 1967, s. 127, ryc. 7:5–7, 13; 1972, s. 93–104, tabl. XXVI–XXXII; 1985, s. 442; 1994, s. 36)³⁴.

Być może kolejny, drugi (II) horyzont występowania płaszczki wyznaczają na analizowanym obszarze smukłe ostrza liściowate o nasadzie z wydzieloną podstawą (typu ABII). Tego typu okaz pochodzi ze zniszczonego grobu z Beresteczka³⁵, a także znad Dniestru z Horodenki. W stosunku do drugiego znaleziska T. Sulimirski (1968, s. 151–152, ryc. 35:7.12) wyraził przypuszczenie o znalezieniu go w grobie szkieletowym, w wyposażeniu którego miała się ponadto znajdować brązowa siekierka z uszkiem³⁶. Badany obszar dostarczył kolejnych dwóch znalezisk luźnych podobnych ostrzy z Hrebennego oraz Mirohoszczy (por. J. Libera 2001, mapa 5).

Przeprowadzone w ostatnich latach badania stanowisk 3 i 4 w Kopcu w okolicach Annopola, w rejonie wschodni krzemienia świciechowskiego i gościeradowskiego, ujawniły bogate pracownie produkujące głównie bifacjalne noże sierpowate typu półksiężycowatego. Wśród półwytworów narzędzi rdzeniowych uzyskano pojedyncze okazy płaszczki nawiązujące do okazów liściowatych bez wydzielonego trzonka (B. Bargieł, J. Libera 1993, [s. 9]; M. Florek, J. Libera 1994, ryc. 3c). Oprócz bardzo licznych materiałów krzemienno- na stan. 4 odkryto również sporą serię jednorodnej ceramiki, którą należy datować na okres halszacki C–D (por. B. Bargieł, J. Libera 1995, s. 16, ryc. 2). Dlatego też

²⁸ Zapewne z tego typu praktykami pogrzebowymi mamy do czynienia w Tyszowcach, gdzie w „czystym kulturowo” nasypie kurhanu nr 6 odkryto blisko 400 fragmentów naczyń, przepalony pokawałkowany krzemienno- nóż sierpowaty i brązową szpilę (H. Wróbel 1989, s. 203).

²⁹ Autorka sprawozdania uznała kopiec za wczesnośredniowieczny z ceramiką trzcinińską w nasypie, interpretowaną jako rezultat mechanicznej domieszki. Jednak opis jego budowy budzi wiele zastrzeżeń (R. Rogozińska-Goszczyńska 1965, s. 93–95) i być może mamy tu do czynienia z kolejną mogiłą kultury trzcinińskiej wtórnie wykorzystaną we wczesnym średniowieczu.

³⁰ W nasypie ponadto znaleziono pojedyncze fragmenty ceramiki kultury pucharów lejkowatych, sznurowej (fazy protomierzanowickiej kultury mierzanowickiej – przyp. BB, JL), iwieńskiej, grzebykowej (A. Gardawski 1951, s. 50–52, ryc. 45).

³¹ Jego pozycja stratygraficzna w obrębie kurhanu jest niejasna (por. S. Berezanska, G. Ohrimenko, V. Pâsec'kij 1987, s. 53, 57).

³² Możliwość użytkowania tych samych form płaszczki przez populacje obu tych kultur dopuszcza B. Balcer (1991, s. 347).

³³ O pozyskiwaniu „surowca krzemienno-” w postaci różnych zabytków ze starszych stanowisk przez ludność kultury trzcinińskiej szerzej piszą J. Dąbrowski (1997, s. 73–74) oraz J. Budziszewski (1998, s. 326).

³⁴ Jako dowód na użytkowanie „grotów” przez społeczność wschodniotrzcinińską S. Berezanska (1972, przyp. 52) przytacza płaszczki z nasypu kopca w Łubnej.

³⁵ Jest to przypadkowo odkryty pochówek o nieznanym układzie szkieletu, któremu towarzyszyły krzemienne grociki i płaszczki, który I. Šešnikov zaliczył (1974, ryc. 39:13.14) do tzw. kultury gródecko-zdołbickiej.

³⁶ Zbliżone typy siekierki odkryte w postaci skarbu w miejscowości Mežiriče V. Konoplá i M. Rožko (1996, s. 37, rys. 2:1, 3:1) datują na okres HaA₂–B₁.

wydaje się, że na ten właśnie okres przypadają ostatnie lata produkcji i użytkowania płaszczy krzemiennych.

Płaszczy krzemienne należy bez wątpienia uznać za narzędzia wielofunkcyjne: mogły to być narzędzia pracy, walki, jak i atrybuty władzy, które w okresie późniejszym, prawdopodobnie od drugiej połowy fazy klasycznej kultury mierzanowickiej, zaczęto zastępować innymi wielofunkcyjnymi narzędziami bifacjalnymi – nożami sierpowatymi pełniącymi podobną funkcję – ostrzy (kindżałów, noży, sztyletów, sierpów), masowo deponowanymi na późnych cmentarzyskach tej kultury na obszarze Wyżyny Sandomierskiej (Mierzanowice, Wojciechowice, Złota). Początkowo obie te formy mogły funkcjonować razem. Odwrócenie proporcji ilościowych nastąpiło pod koniec fazy klasycznej kul-

tury mierzanowickiej. W okresie tym nadal użytkowano nieforemne płaszczy miejscowej produkcji wykonane z małopolskich surowców (Wojciechowice, Stodoły, Złota, Iwanowice), które zastąpiono nożami sierpowatymi. Należy pamiętać, że na serii obu tych narzędzi zaobserwowano podobne makroślady pracy w postaci wyświeceń (niekiedy wręcz lustrzanych) o zbliżonym umiejscowieniu w stosunku do ich krawędzi wzdłużnych oraz wierzchołka.

Dr Barbara Bargieł
Dr hab. Jerzy Libera
Instytut Archeologii UMCS w Lublinie
Pl. M. Curie-Skłodowskiej 4
20-031 Lublin

LITERATURA

- Antoniewicz, W.
1925 *Eneolityczne groby szkieletowe we wsi Złota*, WA IX, s. 191–245.
1936 *O kilku oszczepach krzemienych znalezionych na ziemiach polskich*, „Światowit” XVI, 1934–1935, s. 145–158.
- Artemenko, I. I. (Артемченко, И. И.)
1987 *Kul'tury rannego bronzowego wka ũžnoj polosy lesov Evropejskoj časti SSSR*, [w:] *Epoħa bronzы lesnoj polosy SSSR* (red. O. N. Bader, D. A. Krajnov, M. F. Kosarev), Arheologiã SSSR, Moskva, s. 35–51.
- Bagińska, J.
1992 *Cmentarzysko kurhanowe K.C.Sz. na Grzędzie Sokalskiej – stanowisko 25 w Nedeżewie, gm. Jarczów*, [w:] *Sprawozdania z badań terenowych w województwie zamojskim w 1992 roku*, Zamość, s. 9–10.
- Balcer, B.
1975 *Krzemień świeciechowski w kulturze pucharów lejkowatych. Eksploatacja, obróbka i rozprzestrzenienie*, Wrocław.
1977 *Osada kultury mierzanowickiej na stanowisku 1 w Mierzanowicach, woj. tarnobrzesckie*, WA XLII, s. 175–212.
1991 *Z badań przemysłu mierzanowickiego na Roztoczu*, [w:] *Schylek neolitu i wczesna epoka brązu w Polsce środkowowschodniej*, Lubelskie Materiały Archeologiczne VI, Lublin, s. 341–349.
- Banasiewicz, E.
1986 *Badania na stanowisku 1 w Hyżej, gm. Zamość*, [w:] *Sprawozdania z badań terenowych w województwie zamojskim w 1986 roku*, Zamość, s. 12–14.
1990 *Badania na cmentarzysku kultury strzyżowskiej w Hrubieszowie-Podgórzu, woj. Zamość, w latach 1983–1986*, SprArch. XLII, s. 213–226.
- Bargieł, B.
1991 *Badania nad I okresem epoki brązu na Lubelszczyźnie*, [w:] *Schylek neolitu i wczesna epoka brązu w Polsce środkowowschodniej*, Lubelskie Materiały Archeologiczne VI, Lublin, s. 103–134.
1995 *Obrządek pogrzebowy na Lubelszczyźnie w I okresie epoki brązu*, maszynopis pracy doktorskiej w Instytucie Archeologii UW w Warszawie.
w druku *Kultura strzyżowska na Lubelszczyźnie w świetle znalezisk grobowych*, WA LVIII.
- Bargieł, B., Libera, J.
1993 *Pracownie przykopalniane na stan. 4 i 5 w miejscowości Kopic, gm. Anapol*, [w:] *V Konferencja Sprawozdawcza. Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej w 1992 roku*, Sandomierz, s. 9–10].
1995 *Drugi sezon badań pracowni przykopalnianych kultury łużyckiej w Kopcu*, [w:] *Sprawozdania z badań terenowych Katedry Archeologii UMCS w 1994 roku*, Lublin, s. 13–16.
1997 *Z badań nad formami bifacjalnymi w Małopolsce*, [w:] *Z badań nad krzemieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza* (red. J. Lech, D. Piotrowska), Prace Komisji Nauk Pra- i Protohistorycznych II, Warszawa, s. 145–161.
2004a *„Groty typu strzyżowskiego” – mit a rzeczywistość*, [w:] *Przez pradzieje i wczesne średniowiecze* (red. J. Libera, A. Zakościelna), Lublin, s. 169–187.
2004b *Kultura strzyżowska na Lubelszczyźnie w świetle znalezisk grobowych*, [w:] *Na pośanu Sofii Stanislavivni Berezanskoj (zbirka naukovih prac)*, Kiïv 2004, s. 197–211.
w druku *Krzemienne „groty” znalezione w środkowej Polsce – ich chronologia i przynależność kulturowa*, [w:] *Cultura et polithica*, Łódź.
- Bąbel, J. T.
1987 *Obrządek pogrzebowy we wczesnym okresie epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej*, maszynopis pracy doktorskiej w Instytucie Archeologii UW w Warszawie.
1998 *Grobowce megalityczne i kurhany w dorzeczu Kamiennej w województwach kieleckim i tarnobrzesckim – zarys problematyki*, „Rocznik Muzealny” („Rocznik Muzeum Historyczno-Archeologicznego w Ostrowcu Świętokrzyskim”) I. Ostrowiec Świętokrzyski, s. 9–30.
- Berezanskaâ, S. S. (Березанская, С. С.)
1967 *Tšinecko-komarovskaâ kul'tura na Severnoj Ukraine*, Sov Arh. 1967/2, s. 120–136.
1971 *O tak nazывaenom obševropejskom gorizonte kul'tur šnurovoj keramiki Ukrainy i Belorussii*, SovArh. 1971/4, s. 36–49.
1972 *Srednij period bronzovogo veka v severnoj Ukraine*, Kiev.
1985 *Vostočnotišinekaâ kul'tura*, [w:] *Arheologiã Ukrainskoj SSR, t. 1, Pervobytnaâ arheologiã* (red. D. Â. Telegin), Kiev, s. 437–445.
1994 *Kamnedobyvaiščee i kamneobrabatyvaiščee proizvodstvo*, [w:] *Remeslo epohi eneolita-bronzy na Ukraine* (red. I. T. Černâkov), Kiev, s. 8–54.

- Berezans'ka, S. S., Ohrimenko, G. V., Pâsec'kij, V. K. (Березанська, С. С., Охріменко, Г. В., П'ясецький, В. К.)
 1987 *Novi pam'atki schidnotšcinec'koï kul'turi na Volini*. „Arheologija” 60, s. 50–58.
- Berezans'ka, S. S., Pâsec'kij, V. K. (Березанська, С. С., П'ясецький, В. К.)
 1978 *Zol'niki bilogrudiv's'kogo tipu na r. Gorinì pìd Slavutoù*, „Arheologija” 27, s. 48–55.
- Blajer, W., Przybyła, M. S.
 2003 *Ze studiów nad strukturami osadniczymi epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w zachodniej części Podgórzia Rzeszowskiego*, [w:] *Epoka brązu i wczesna epoka żelaza w Karpatach polskich* (red. J. Gancarski), Krosno, s. 257–301.
- Bryk, J.
 1934 *Kurhany w Rusiłowiu i Krasnem*, „Materiały Prehistoryczne” I, s. 85–103.
- Budziszewski, J.
 1998 *Krzemieniarstwo społeczności kultury trzcinieckiej z Wyżyny Środkowomalopolskiej*, [w:] „Trzciniec” – system kulturowy czy interkulturowy proces? (red. A. Koško, J. Czembreszuk), Poznań, s. 301–328.
- Cynkałowski, A.
 1961 *Materiały do pradziejów Wołynia i Podola Wołyńskiego*, Warszawa.
- Dąbrowski, J.
 1972 *Powiązania ziem polskich z terenami wschodnimi w epoce brązu*, Wrocław.
 1997 *Epoka brązu w północno-wschodniej Polsce*, Białystok.
- Fitzke, J.
 1975 *Cmentarzysko kultury strzyżowskiej w Torczyniu pod Łuckiem na Wołyniu*, WA XL, s. 53–62.
- Florek, M., Libera, J.
 1994 *Pierwszy sezon badawczy przykopalnianych pracowni w rejonie wychodni krzemienia świeciechowskiego w Kopcu*, [w:] *Sprawozdania z badań terenowych Katedry Archeologii UMCS w 1993 roku*, Lublin, s. 3–14.
- Florek, M., Taras, H.
 2003 *Dacharzów. Cmentarzysko kultury trzcinieckiej*, Lublin.
- Gajewski, L.
 1972 *Zabytki ze zniszczonego grobu kurhanowego (?) z miejscowości Ostrówek, pow. Lubartów*, WA XXXVII, s. 226–227.
- Gardawski, A.
 1951 *Niektóre zagadnienia kultury trzcinieckiej w świetle wykopaliisk w miejscowości Lubna, pow. Sieradz*, WA XVIII/1-2, s. 1–84.
 1959 *Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce*, MS V, s. 7–189.
- Gąsior, M.
 1975 *Kultura trzciniecka na obszarze Polski środkowej*, PMMAE 22, s. 101–121.
- Gedl, M.
 1980 *Die Dolche und Stabdolche in Polen, Prähistorische Bronzefunde VI/4*, München.
- Gimbutas, M.
 1965 *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*, Paris.
- Głosik, J.
 1961 *Osada kultury ceramiki sznurowej w Strzyżowie pow. Hrubieszów, w świetle badań w latach 1935–37 i 1939*, MS VII, s. 111–173.
 1962 *Wołyńsko-podolskie materiały z epoki kamiennej i wczesnej epoki brązu w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie*, MS VIII, s. 125–216.
- 1968 *Kultura strzyżowska*, MS XI, s. 7–114.
- 1983 *Katalog Pogotowia Archeologicznego za lata 1973–1976*, MSiW V, s. 229–263.
- Głosik, J., Kowalski, K.
 1974 *Katalog materiałów zabytkowych Pogotowia Archeologicznego za 1971 r.*, WA XXXIX, s. 90–101.
- Hachułska-Ledwos, R.
 1967 *Materiały kultury ceramiki sznurowej odkryte koło Kopca Wandy (Kraków-Nowa Huta)*, MatArch. VIII, s. 89–104.
- Hensel, W.
 1988 *Polska starożytna*, Warszawa.
- Kadrow, S.
 1991 *Iwanowice, stanowisko Babia Góra, cz. I. Rozwój przestrzeniny osady z wczesnego okresu epoki brązu*, Kraków.
 1995 *Gospodarka i społeczeństwo. Wczesny okres epoki brązu w Małopolsce*, Kraków.
 2000 *Wczesnobrązowa wytwórczość metalurgiczna w stylu wierzbowego liścia*, [w:] *150 lat Muzeum Archeologicznego w Krakowie* (red. J. Rydzewski), Kraków, s. 141–153.
 2001 *U progu nowej epoki. Gospodarka i społeczeństwo wczesnego okresu epoki brązu w Europie Środkowej*, Kraków.
- Kadrow, S., Machnik, J.
 1997 *Kultura mierzanowicka. Chronologia, taksonomia i rozwój przestrzenny*, Kraków.
- Kadrow, S., Machnikowie, A. i J.
 1992 *Iwanowice, stanowisko Babia Góra, cz. II: Cmentarzysko z wczesnego okresu epoki brązu*, Kraków.
- Kaflńska, M.
 2001 *Pochówek z początków epoki brązu z Lipnika, pow. Przeworsk, na tle znalezisk grobowych z późnego neolitu i wczesnej epoki brązu*, SprArch. LIII, s. 261–272.
- Kempisty, A.
 1978 *Schyłek neolitu i początek epoki brązu na Wyżynie Małopolskiej w świetle badań nad kopcami*, Warszawa.
- Kłosińska, E.
 1987 *Zagadnienie cmentarzysk kurhanowych kultury trzcinieckiej*, [w:] *Kultura trzciniecka w Polsce* (red. P. Poleska, J. Rydzewski), Kraków, s. 35–55.
 1997 *Starszy okres epoki brązu w dorzeczu Warty*, Wrocław.
- Kokowski, A.
 1981 *Badania na terenie gminy Hrubieszów*, [w:] *Sprawozdania z badań terenowych Zakładu Archeologii UMCS i Archeologicznego Ośrodka Badawczo-Konserwatorskiego w Lublinie w 1981 roku*, Lublin, s. 9–13.
 1982 *Dalsze badania na terenie gminy Hrubieszów*, [w:] *Sprawozdania z badań terenowych Zakładu Archeologii UMCS i Archeologicznego Ośrodka Badawczo-Konserwatorskiego w Lublinie w 1982 roku*, Lublin, s. 10–14.
- Kokowski, A., Koman, W.
 1983 *Z badań nad wczesnym okresem epoki brązu w gm. Hrubieszów*, [w:] *Sprawozdania z badań terenowych Zakładu Archeologii UMCS i Archeologicznego Ośrodka Badawczo-Konserwatorskiego w Lublinie w 1983 roku*, Lublin, s. 14–16.
- Koman, W.
 1985a *Sépulture à inhumation no III, Czerniczyn 3, comm. de Hrubieszów*, [w:] A. Kokowski, W. Koman, *Néolithique et la période romaine aux environs de Hrubieszów, Pologne de l'Est*, Inventaria Archaeologica. Pologne, fasc. LIV, Warszawa-Lódź, pl. 334.
 1985b *Sépulture à inhumation no XI, Czerniczyn 3, comm. de Hrubieszów*, [w:] A. Kokowski, W. Koman, *Néolithique et la*

- période romaine aux environs de Hrubieszów, Pologne de l'Est*, Inventaria Archaeologica. Pologne, fasc. LIV, Warszawa-Lódź, pl. 335.
- 1985c *Zniszczone groby z kręgu kultur ceramiki sznurowej z Czer niczna i Mastomęcza, woj. zamojskie*, Lubelskie Materiały Archeologiczne [I], Lublin, s. 78–81.
- 1989 *Materiały kręgu kultur z ceramiką sznurową w Kotlinie Hru bieszowskiej i na Grzędzie Horodelskiej z badań AZP w la tach 1978–1983*, Prace i Materiały Zamojskie [II], Zamość, s. 34–97.
- Konoplâ, V., Rožko, M. (Коноплâ. В., Рожко, М.)
- 1996 *Skarb bronzovich virobiv z okolic' Židačeva*, [w:] *Arheolo gični doslidžennâ na L'vivšini u 1995 r.* (red. V. Konoplâ), L'viv, s. 34–37.
- Kopacz, J.
- 1971 *Nieznane zabytki kultury strzyżowskiej z cmentarzyska w Tor czynie*, WA XXXVI, s. 354–355.
- 2001 *Początki epoki brązu w strefie karpackiej w świetle materiałów kamiennych*, Kraków.
- Koško, A.
- 1991 *The Vistula-Oder Basins and the North Pontic Region*, „The Journal of Indo-European Studies” 19/3-4, s. 235–257.
- Kozłowski, L.
- 1924 *Młodsza epoka kamienia w Polsce. Neolit*, Lwów.
- Kostrzewski, J.
- 1948 *Od mezolitu do okresu wędrówek ludów*, [w:] S. Krukowski, J. Kostrzewski, R. Jakimowicz, *Prehistorja ziem polskich*, Encyklopedia Polska, t. IV, cz. 1, Kraków 1939–1948, s. 118–360.
- Kraussowie, J. i A.
- 1971 *Cmentarzysko kultury mierzanowickiej w Świniarach Starych, pow. Sandomierz*, MA XII, s. 109–136.
- Kuśnierz, J.
- 1987 *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzo nych na cmentarzysku kurhanowym kultury trzcinieckiej w Tyszowcach w sezonie 1987*, [w:] *Sprawozdania z badań terenowych w województwie zamojskim w 1987 roku*, Zamość, s. 11–14.
- Kużyłowski, I. i A.
- 1970 *Materiały kultury wstęgowej malowanej i kultury strzyżow skiej z miejscowości Nieledeu, pow. Hrubieszów*, WA XXXV, s. 327–339.
- Kużyłowski, A. [A. K.]
- 1973 *Wyniki wstępnych badań wykopaliskowych w Kopyłowie. „Biuletyn Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego” 11/4*, Hrubieszów, s. 39.
- Lech, J.
- 1983 *Flint Work of the Early Farmers. Production Trends in Cen tral European Chipping Industries from 4500–1200 B.C. An Outline*, AAC 22, 1982–1983, s. 5–63.
- Libera, J.
- 2001 *Krzemienne formy bifacjalne na terenach Polski i zachodniej Ukrainy (od środkowego neolitu do wczesnej epoki żelaza)*, Lublin.
- Libera, J., Zakościelna, A.
w druku *Inwentarze krzemienne z grobów grupy południowo-wscho dniej kultury pucharów lejkowatych*, [w:] *Idea megalityczna w obrzędku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*, Lublin-Kraków.
- Machnik, J.
- 1967 *Siosunki kulturowe na przełomie neolitu i epoki brązu w Ma łopolsce (Na tle przemian w Europie środkowej)*, [w:] *Mate riało do prehistorii ziem polskich, cz. III: Epoka brązu*, cz. 1, Warszawa.
- 1978 *Wczesny okres epoki brązu*, [w:] *Prahistoria ziem polskich III*, s. 9–136.
- 1987 *Kultury z przełomu neolitu i epoki brązu w strefie Karpackiej*, Kraków.
- Matuśchik, I.
- 1998 *Kupferfunde und Metalurgie-Belege, zugleich ein Beitrag zur Geschichte der kupferzeitlichen Dolche Mittel-, Ost- und Süd- osteuropas*, [w:] *Das Moordorf von Reute. Archäologische Untersuchungen in der jungneolithischen Siedlung Reute- Schomenried* (red. M. Mainberger), Staufen, s. 207–261.
- Miśkiewicz, J.
- 1958 *Kurhan wczesnobrązowy w miejscowości Stodoły, pow. Opa tów*, WA XXV, s. 362–363.
- Nogaj, J.
- 1988 *Najważniejsze odkrycia archeologiczne w Polsce środkowo- wschodniej w 1987 r. Katalog wystawy*, Lublin.
- Nosek, S.
- 1948 *Zagadnienia Prasłowiańszczyzny w świetle prehistorii na ziemiach dawnej Polski*, „Światowit” XIX, 1946–1947, s. 1–178.
- 1967 *Kultura amfor kulistych w Polsce*, Wrocław.
- Ondráček, J., Šebela, L.
- 1985 *Pohřebišťe nitranské skupiny v Holešově (Katalog nale- zů)*, Studie Muzea Kroměřížska '85, Kroměříž, s. 2–78, 85–123.
- Ossowski, G.
- 1886 *Przyczynek do wiadomości o grotach krzemienych znajdo wanych na ziemiach dawnej Polski*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” X, s. 34–37.
- Podkowińska, Z.
- 1936 *Nowe znaleziska w Strzyżowie, pow. Hrubieszów*, ZOW XXIX, s. 160.
- 1960 *Badania w Strzyżowie, pow. Hrubieszów, woj. Lublin w latach 1935–1937 oraz 1939*, APolski V, s. 39–80.
- Polańska, M.
- 1994 *Badania na stanowiskach 2 i 4 w Raciborowicach Kolonii, gm. Białopole*, Informator o badaniach archeologicznych w wo jewództwie chełmskim w 1987–1988 roku, nr III, Chełm, s. 18–19.
- 1997 *Unikatowa ozdoba miedziana z wczesnego okresu epoki brą- zu znaleziona we wsi Hrebenne, gm. Horodło, woj. Zamość*, SprArch. XLIX, s. 207–219.
- Prusicka-Kołcon, E., Kuśnierz, J.
- 1997 *Zabytki archeologiczne z Kolonii Sitno, woj. zamojskie*, „Archeologia Polski Środkowowschodniej” II, s. 260–262.
- Przyborowski, J.
- 1873 *Z epoki kamiennej w Sandomierskiem*, WA I, s. 9–16.
- 1882 *Wycieczki nad Wieprz*, WA IV, s. 179–194.
- Reyman, T.
- 1936 *Groby z wczesnej epoki brązowej w Goszycach w pow. Mie- chowskiem*, PArch. V, 1933–1936, s. 101–103.
- Rogozińska (Rogozińska-Goszczyńska), R.
- 1961 *Sprawozdanie z badań kurhanów trzcinieckich w Guciowie, pow. Zamość*, SprArch. XIII, s. 45–50.
- 1965 *Sprawozdanie z badań na cmentarzysku kurhanowym kultury trzcinieckiej w Guciowie, pow. Zamość, w sezonie wykopal- skowym 1963*, SprArch. XVII, s. 93–98.
- Salewicz, K.
- 1937 *Tymczasowe wyniki badań prehistorycznych w Mierzanowi- cach (pow. opatowski, woj. kieleckie)*, ZOW XII, s. 39–59.

- Šebela, L.
1998 *Spätneolithische und altbronzezeitliche Silexdolche in Mähren*, „Saarbrücker Studien und Materialien zur Altertumskunde“ 6/7, 1997–1998, s. 199–227.
- Sulimirski, T.
1938 *Kultura człowieka przedhistorycznego*, [w:] *Człowiek, jego rasy i życie*, Warszawa, s. 205–297.
1957–1959 *Polska przedhistoryczna, cz. II: II tysiąclecie przed Chr.*, Londyn.
1968 *Corded Ware and Globular Amphorae North-East of the Carpathians*, London.
- Svešnikov, I. K. (СВЕШНИКОВ, И. К.)
1962 *Pam'iatki kul'tur šnurovoj keramiki v basejni r. Ustá*, „Materiali i doslidžennâ z arheologii Prikarpatâ i Volini“ 4, s. 44–53.
1967 I. Swiesznikow, *Krzemieniarstwo kultury ceramiki sznurowej na Wołyniu*, ZOW XXXIII, s. 222–226.
1973 I. K. Svešnikov, *Pamâtники počapskogo tipa v verhov'âh zapadnogo Buga*, „Slovenská Archeológia“ 21, s. 15–23.
1974 *Istoriâ naseleniâ Peredkarpattâ, Podillâ i Volini v kinci III – na počatku II tisícôlittâ do n.e.*, Kiïv.
1985a I. K. Svešnikov, *Gorodoksko-zdolbickaâ kul'tura na Volyni*, [w:] *Arheologiâ Ukrainkoj SSR, t. 1, Pervobytnââ arheologiâ* (red. D. Â. Telegin), Kiev, s. 381–384.
1985b I. K. Svešnikov, *Stižovskaâ kul'tura*, [w:] *Arheologiâ Ukrainkoj SSR, t. 1, Pervobytnââ arheologiâ* (red. D. Â. Telegin), Kiev, s. 384–391.
1993 *Novi pohovannâ počatku bronzovoï dobi na Zahidnij Volini*, „Studia Archaeologica“ (Lviv) 1, s. 23–31.
- Svešnikov, I. K., Konoplâ, V. M. (СВЕШНИКОВ, И. К., Конопля, В. М.)
1977 *Raskopki i razvedki v bassejne r. Ikvy*, [w:] *Arheologičeskie otkrytiâ 1976 goda*, Moskva, s. 370–371.
- Ślusarski, Z.
1956 *Cmentarzysko kultury mierzanowickiej w miejscowości Skomorochy Małe, pow. Hrubieszów*, WA XXIII, s. 97–100.
- Ślusarski, Z., Ślusarska-Polańska, M.
1989 *Badania stanowisk kultury strzyżowskiej w Raciborowicach Kolonii, woj. Chełm w latach 1956, 1958 i 1959*, SprArch. XL, s. 167–196.
- Taras, H.
1995 *Kultura trzciniecka w międzyrzeczu Wisły, Bugu i Sanu*, Lublin.
1997 *Krzemieniarstwo kultury trzcinieckiej na Wyzynach Wschodniomalopolskiej i Zachodniowołyńskiej oraz na zachodnim Pole-siu*, [w:] *Z badań nad krzemieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza* (red. J. Lech, D. Piotrowska), Prace Komisji Nauk Pra- i Protohistorycznych II, Warszawa, s. 163–183.
- Točík, A.
1963 *Die Nitra-Gruppe*, AR 15, s. 716–774.
- Twardowski, W.
1978 *Stanowiska i znaleziska archeologiczne na obszarze Radomia*, [w:] *Rocznik Muzeum Radomskiego 1976*, Radom 1977, s. 89–121.
- Valde-Nowak, P.
1988 *Etapy i strefy zasiedlenia Karpat polskich w neolicie i na początku epoki brązu*, Wrocław.
- Wiklak, H.
1959 *Województwo łódzkie*, ZOW XXV, s. 398–399 [nie sygn.].
1969 *Grób kultury ceramiki sznurowej w Eufemii, pow. Podębice*, SprArch. XXI, s. 407–409.
1971 *Kultura ceramiki sznurowej w Polsce środkowej*, MSiW I, s. 35–63.
- Wróbel, H.
1989 *Kurhany ze stanowiska I w Tyszowcach, gm. loco, na tle osadnictwa kultury trzcinieckiej w okolicach Tyszowiec*, SprArch. XL, s. 197–214.
- Wyszomirski, M.
1975 *Scandinavian Flint Daggers in the Southern and Eastern Region of the Baltic*, „Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum” 1973-1974, s. 75–100.

GRAVE ASSEMBLAGES WITH FLINT PROJECTILE POINTS IN THE LITTLE POLAND AND VOLHYNIA

SUMMARY

Large bifacially-worked flint points also called projectiles (other names: spearpoints, daggers) constituted a regular element of the tool inventory of the communities inhabiting the territory of the Little Poland and Volhynia, especially in the Early Bronze Age. Despite their considerable number (over 350 items) almost 90% of the collection comprises stray finds that is ones which are deprived of the archaeological context. A third of the remaining group represents artefacts obtained from destroyed and impossible to reconstruct features, which were typically found by accidental discoverers. So far, 39 projectile points are known which were recorded in graves in the Little Poland and Volhynia, of which 13 come from destroyed burials or constitute the so called stray finds obtained from the surface of inhumation cemeteries (Table 1).

An analysis of three most important cemeteries (Czerniczyn, site 3, Strzyżów and Torczyn) allows us to conclude that flint projectiles appear in the early phase of the Mierzanowice Culture. They occur in graves which are devoid of ceramics and in which the individuals exhibited various degrees of crouching. The mutual similarity between these points paved the way for distinguishing the points of the Czerniczyn-Torczyn type (Fig. 19) including both the lean and bulky forms with a triangular and leaf-shaped top. They had a short or long tang which could be either weakly or clearly distinguished

(Fig. 1–5, 8B.D, 9, 10, 12, 13, 18). In the late phase of the Mierzanowice Culture, asymmetrical points occur which are made of local raw material and constitute transitional forms between the tanged projectile points of the Czerniczyn-Torczyn type and the tangless specimens (Fig. 6, 14).

Quite different points are connected with the Strzyżów Culture, which have so far been known only from one cemetery in Raciborowice-Kolonia, site II, grave 23 and 24. They represent the sub-oval and pentagonal type (Fig. 6, 14).

The problem of determining the specific usage of this type of bifacial tool by the societies of the Trzciniec and Lusatian Cultures is extremely difficult. Taking into account the knowledge of the bilaterally retouch technique it is impossible to exclude the possibility that the people of these cultures knew and were able to produce flint projectile points. Nonetheless, in the case of the artefacts under discussion, it is highly probable that both cultures adopted the points of the “older cultures”.

The problem of the origins of the bifacial points produced in the Volhynian workshops is yet to thoroughly study. The lean and bulky triangular and leaf-shaped tanged projectile points which were produced there, as well as the analogical tools with weakly distinguished tangs called projectiles of the Czerniczyn-Torczyn type, should probably viewed as connected with the

people of the so called Gródek-Zdołbica group of the Mierzanowice Culture at the territory of Volhynia. On the other hand, in the Little Poland, their presence should be associated with the phenomenon of ceramic-free crouched burials of this culture, which was established on the basis of uncalibrated radiocarbon dates obtained from the cemetery in Czerniczyn (1770 ± 30 BC and 1740 ± 30 BC) and similar features (devoid of projectile points) discovered in Szpikolasy Kolonia – 1790 ± 70 BC and in Świerzczów Kolonia, site 28 – 1870 ± 40 BC (Fig. 24). Generally, this phenomenon should be connected with the second quarter of the 18th century BC and synchronised with the early phase of the Mierzanowice Culture.

Another horizon of the occurrence of projectile points at the territory under discussion can be determined by lean leaf-shaped tangless points having a bottom with a distinguished base. An item of this type comes from a destroyed grave from Beresteczko, and also from the Dniester and Horodenka rivers.

The appearance of flint projectile points in the Western Ukraine was most probably due to the Gródek-Zdołbice people who produced them in the workshops situated beyond the upper sections of the Horyn and Styr rivers,

from where they spread into the area of Polesie, Little Poland, Mazowsze, Podlasie and the Sieradz Land (Fig. 20–23). In the later period they were supplemented by tools based on local raw materials, that is, the Świeciechów, chocolate, and Jurassic flint (Fig. 25).

The flint projectile points should undoubtedly be viewed as multifunctional tools which could be used at work, battle, as well as the attributes of power. At a later stage, probably from the second half of the classic phase of the Mierzanowice Culture, they began to be replaced by other multifunctional bifacial tools such as sickle-shaped knives having a similar function as points (stiletos, knives, daggers, sickles), which were frequently deposited at the cemeteries of this culture at the territory of Sandomierz Upland (Mierzanowice, Wojciechowice, Złota). Initially, both these forms could have co-existed. The reversal of the quantitative proportions took place towards the end of the classic phase of the Mierzanowice Culture. It should be noted that a series of both tools bare similar macro-traces of work in the form of gloss (almost lustrous) with a similar location with respect to their cutting-edges and the top.

thum. M. Stasiak-Cyran

WYKAZ SKRÓTÓW TYTUŁÓW CZASOPISM I WYDAWNICTW WIELOTOMOWYCH

LIST OF ABBREVIATIONS OF PERIODICALS AND SERIAL PUBLICATIONS

AAC	– „Acta Archaeologica Carpathica”, Kraków	MZP	– „Materiały Zachodniopomorskie”, Szczecin
AAHung.	– „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae”, Budapest	PA	– „Památky archeologické” (wcześniej: „Památky archeologické a místopisné”), Praha
AFB	– „Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege”, Berlin (Stuttgart)	PArch.	– „Przegląd Archeologiczny”, Poznań
APolski	– „Archeologia Polski”, Warszawa	PMMAE	– „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna”, Łódź
AR	– „Archeologické rozhledy”, Praha	PomAnt	– „Pomorania Antiqua”, Gdańsk
B.A.R. Int. Series	– British Archaeological Reports, International Series, Oxford	Prahistoria ziem polskich	– <i>Prahistoria ziem polskich</i> . tom I: <i>Paleolit i mezolit</i> (red. W. Chmielewski, W. Hensel), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975; tom II: <i>Neolit</i> (red. W. Hensel, T. Wiślański), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom III: <i>Wczesna epoka brązu</i> (red. A. Gardawski, J. Kowalczyk), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978; tom IV: <i>Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego</i> (red. J. Dąbrowski, Z. Rajewski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom V: <i>Późny okres lateński i okres rzymski</i> (red. J. Wielowiejski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1981
BerRGK	– „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission”, Frankfurt a.M.-Berlin	Prussia	– „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia” (później: „Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde”), Königsberg i.Pr.
BJahr.	– „Bonner Jahrbücher”, Köln/Bonn	PZ	– „Praehistorische Zeitschrift”, Berlin-New York
BMJ	– „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern”. Lübstorf (wcześniej: „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg. Jahrbuch ...”. Schwerin/Rostock/Berlin)	RArch.	– „Recherches Archéologiques”, Kraków
CRFB	– Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum	RB	– „Rocznik Białostocki”. Białystok
FAP	– „Fontes Archaeologici Posnanienses” (wcześniej: „Fontes Praehistorici”), Poznań	RO	– „Rocznik Olsztyński”, Olsztyn
Inf.Arch.	– „Informator Archeologiczny. Badania rok ...”, Warszawa	SJahr.	– „Saalburg Jahrbuch”, Berlin-New York
InvArch.	– „Inventaria Archaeologica, Pologne”, Warszawa-Łódź	SIA	– „Slovenská archeológia”, Bratislava
JmV	– „Jahresschrift für mitteleuropäische Vorgeschichte”, Halle/Saale	SovArch	– „Sovetskaâ Archeologia” (Советская археология), Moskva
JRGZM	– „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz”, Mainz	SprArch.	– „Sprawozdania Archeologiczne”, Kraków
KHKM	– „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, Warszawa	SprPMA	– „Sprawozdania P.M.A.”, Warszawa
KSIA	– Kratkie soobšeniâ Instituta arheologii Akademii nauk SSSR (Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР), Moskva	WA	– „Wiadomości Archeologiczne”, Warszawa
MIA	– Materialy i issledovaniâ po arheologii SSSR (Материалы и исследования по археологии СССР), Moskva	ZNUJ	– „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, Kraków
MatArch.	– „Materiały Archeologiczne”, Kraków	ZOW	– „Z otchłani wieków”, Warszawa
MS	– „Materiały Starożytne”, Warszawa		
MSiW	– „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, Warszawa		
MSROA	– „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego”, Rzeszów-Krosno-Sandomierz-Tarnów (-Przemyśl/Tarnobrzeg)		

Państwowe Muzeum Archeologiczne. Warszawa 2005. Wydanie I. Nakład 600 egz.
Druk i oprawa: DRUKARNIA Janusz Bieszczad, ul. Moszczenicka 2, 03-660 Warszawa